республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 185 (14907) 1992 чылдың сентябрь 24, четверг Солунга ат салган шагы 24. 35. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

ЧҮРЕКТЕРГЕ БУЯННЫГ БОЛУП АРТАР

Бистиң бурун Тыва чуртувуска делегейниң сарыг-шажынының ыдыктыг дээн кижизи, Улуг Башкы, Нобель шаңналының эдилекчизи чырыткылыг Далай-Ламаның моорлап келгени дээш бистиң кижи бүрүзү-ле чүрээниң ханызындан өөрүп, төрээн чери, төрел чону дээш чоргааралдың сеткил хөлзелинге, магаханганының, өөрээнинниң дүвүрелдеринге алзыпкан турган. Хүндүлүг аалчывыс күскү Тывадан ужудуп чоруй-даа барган болза, бо хүннерде бистиң сеткил-сагыжывыста магадаашкынның, хүндүлелдиң, мөгейиишкинниң, өөрүп четтиришкинниң чалбырааштары хөрлээлевишаан.

14-кү Далай-Ламаның дириг бодун көрүп ап, оон-биле чолукшуп, аңаа чалбарып, сөгедей олурупкаш, ооң ыдык буянын ап, ак кежиин четтирер аас-кежиктиг болдувус. Оон-биле Тываның амыдыралынга ол онзагай болуушкуннуң киржикчилери болуп, төөгүвүстүң чырык сактыышкынныг арыннарынга дириг херечилер апарган бис. Ыдыктыг Башкы, 14-кү Далай-Ламаның Тывага аалдап чорааныының ужур-утказын канчап-даа чавызадыр бодап, санаар арга чок. Чүге дээрге авыралдыг башкының келгени бистиң чонувустуң уян-чымчак сеткилиниң хөлзээшкинин оттуруп, бедик чаагай, чараш чүүлдерже чүткүлүн улам ужуктуруп, кижилерниң сагыш-бодалдарынга балалбас исти арттырып, төөгүнүң, культураның онзагай утка-шынарлыг болуушкуну болуп артып калган.

Бурун тыва черде турар аныяк республикавыстың амыдыралы ам-даа хөгжүп мандыыр — ол үелер бистиң мурнувуста. Бөгүнгү түр үелерниң бергелерин ажып эртип алырынга бистерге бүзүрелдиң болгаш идегелдиң изиг чалыны сеткил-сагыштың, тура-соруктуң быжыг туруму чугула. Ону улуг башкы бодунуң чагыг-сургаалдары-биле, ханы утказыг угаадыглары-биле бистиң чүректеривиске оттуруп, бодунуң үнемчелиг сөс-домаа-биле октаргай делгеминде бисти каракташ чорууp күштерниң ылап-ла бары-биле биске бурунгаар көрүштүг идегелдерни тыңгарып каан.

Келир үениң делегейинге бистиң ажы-төлдеривис аас-кежиктиг чурттаарынга, ол делегей оларга өршээлдиг болурунга чажыг чажып чалбарып, сөзүг кылып сөгүрүп олурар болгай бис. Дайын-чаадан чайлап чоруур, чараш-чаагай амыдыралдыг өртемчейниң тавааң чаш-чалыы ажы-төлүвүске боттарывыстың бөгүнгү күженишкиннеривис-биле салып бээр ужурлуг бис. Ооң кандыг болуру бистиң долгандыр турар бойдузувуска ыдыктыг хамаарылгадан, бурганның бодарадып каан бүгү чүүлдерин камнап-карактаарындан, чараш, эптиг эт-херекселди, бажың-балгатты тудуп бүдүрериндeн, боттарывыска камныг болуп, демниг, чөптүг, хүндүлежип чурттаарывыстан хамааржыр.

Ол бүгүнү херек кырында боттандырарда кижи бүрүзү сагыш-сеткилин, мага-бодун бак чүүлдерден, баларлыг нүгүл-бачыттан арыглап-аштап, эки чырык чүүлдерже чүткүп, бодун мөзү-бүдүштүг кылдыр кижизидип, бергелерни ажып эртеринге шыдамык, соруккур чоруун быжыглап, сагыш-бодалдың иштики байлакшылын чедип алыр ужурлуг.

Кижи аас-кежикти, өөрүшкүнү, чаагай чуртталганы боду чаалап, чедип алыр апаар. Ол боду дырбаннавас болза, аңаа-ла халас хөлестеп олурар болза, аңаа аас-кежиктиң шаңналы-даа келбес. А бодунуң ажыг дерин төкпээн, кызыл күжүң салбаан черинден халас кежиктер четтирип, бодунуң сагыш-сеткилиниң байлакшылын чедип албайн чыда, чиигелделиг байдалдар-биле чедип алган материалдыг байлааң сеңээ бүрүн аас-кежикти, сеткил хосталгазын бербес. Ынчангаш чүнү-даа бодуннуң күжүң-биле, ак сеткилиң-биле чедип ап, өскелерге, сээң бодуң ышкаш ийи буттуг, ийи холдуг, борбак баштыг кижилерге, бачыттыг сеткиишкин болгаш багай чүүлдер кылбайн чоруур болзуңза, арын-нүүрүң, ат-алдарың, мөзү-шынарың кажан-даа дадарып, хуурмакталбас.

Шак мындыг бодалдар бистиң бажывыс иштинге быжыы-биле турумчуп, мээ-медерелививске сиңнигип, амыдыралывыста кылып чоруур чүүлдеривисти чаагай уржуктуг, ачы-буянныг болдурар дээш чүткүлдеривис, сорулгаларывыс улам быжыглаттынган болза, ыдыктыг Далай-Ламаның Тывага кээп чораанының салдары бистиң чүрээвис иштинче киргени ол болур.

Сентябрь 22-де Тывадан ужуп чоруптарының мурнуу чарында авыралдыг башкы элээн хөй буянныг херектерни чогудуп каан. Ол 9 шактан эгелеп барык ийи шак дургузунда журналистер-биле пресс-конференцияны эрттирген. Ооң соонда келир үеде Тываның сарыг-шажын төвү болур ам туттунуп турар хүрээниң турар черин ыдыктааш, чаагай йөрээлди салып, бак чүвени оон ырадыр тарбыдаан.

Мен маңаа ыдыктыг Далай-Ламаны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейниң хүлээп алыышкынынга доктааксап тур мен. Чүге дизе делегейде ат-сураглыг, тайбың болгаш билчилгениң улуг суртаалчызының Тывага келгенинниң ужур-дузазын үнелеп, түңнеп көөрү, аңаа албан ёзунуң өөрүп четтиришкин сөстерин дамчыдары чугула болгай.

«Тыва чоннуң мээ-медерелинге кижи бүрүзү аас-кежикке төлептиг, ону чаагай ачы-буянныг чоруктары-биле чедип ап болур дугайында бүзүрел болгаш идегел сиңген бодалдарны Силерниң биске келгенниер, Силерниң мерген угаадыгларыңар отурду» деп, К. А. Бичелдей дээди Далай-Ламага чугаазының эгезинде онзагайлап дыңнаткан.

Хөй чылдар иштинде дуй бастырып чораан шажын-чүдүлгениң изиг оттуушкуну 14-кү Далай-Ламаның келгени-биле улам көскү херелдениң эгелээнинниң херечилери болдувус. Ыдыктыг Башкының гуманизм, хосталга, чөптүг чорук дугайында идеялары чоннуң угаан-сагыжынга чыдып калган. Эң-не үнелиг чүве — кижиниң сагыш-сеткил хосталгазынче чүткүлү болур. Сагыш-сеткили хостуг эвес кижи каяа-даа хостуг болуп шыдавас. Ынчангаш кижи бодунуң сагыш-сеткилин байлакшыдып, бодунуң угаан-медерелин сайзырадып, бодун кижизидип, бүгү таладан өөредип чорууру кончуг чугула. Буддизмниң ужур-утказының кол угланышкын дөзү — кижи, ооң аас-кежии, ооң хосталгазы — ооң сагыш-сеткили дээш демисел. «Силерниң овур-хевириңер бистиң бачыттыг чүүлдерден арыгланып чорувусуска дуза болуп, сагыжывыска чуруттунуп чыдып калыр» деп, К. А. Бичелдей чугаалаан.

Бодунуң ээлчээнде бистиң хүндүлүг аалчывыс ындыг-ла хөй эвес үе дургузунда тыва чоннуң чаңынга тургаш, ооң шажын-чүдүлгезинге камныын, ону сайзырадып-хөгжүдүп алыр дээш күзел-чүткүлүнүң улуун эскергенин дыңнатты. «Мээң Тывага аян-чоруумнуң чедиишкинниг, чогунгур болганының чылдагааны — тыва чоннуң, хөй үеде хоруттуруп чораандаа болза, шажын-чүдүлгезин чидирбейн, камнап арттырып алганында» деп, ол чугаазынга онзагайлаан. Тыва дугайында, ооң хүндүлээчел чонунуң дугайында чылыг сактыышкыннарны бодунуң чүрээнге шыгжап чоруурун авыралдыг башкы ужуражылгага келген кижилерге дамчыткан.

Ыдыктыг Далай-Лама буддисчи суртаалдарны нептередип сайзырадырының айтырыгларынга доктааган. «Хүрээлерни тудары чугула болбайн аан, ынчалза-даа оон-даа артык чугула үүле-херек — кижиниң сагыш-сеткилин хевирлеп тудары. Сагыш-сеткил, мага-бот кадык болза, чөрүлдээлер база эвээш болур». Хамык ужур лама, хам хевин кедип алгаш, өрү тейлеп, мөргүл номчуп чоруурунда эвес, а шажынга эң-не арыг бодалдар-биле арыг чүүлдерни бодарадыры тоң чугула. Ынчангаш силерге кончуг шыырак эртем-билиглиг, арыг сеткилдиг, шажынга бердинген онзагай ламалар херек-тир дээш, оларны өөредип белеткээринге улуг дуза көргүзерин ыдыктыг Далай-Лама аазаан.

Хүлээп алыышкынның түңнелинде Тыва Республиканың удуртулгазының болгаш дээди Далай-Ламаның аразында Дугуржулгага ат салдынган.

Надежда ЭРГЕП.

ЧУРУКТАРДА: дугуржулгага ат салыышкынның үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЫДЫКТЫГ ДАЛАЙ-ЛАМАГА ЧЕТТИРДИВИС

Мээң ук ызыгуурум — эртем-билиглиг улуг лама кижилер чораан деп чүвени эки билир мен. Авам, ачам мөчээжеге чедир-ле хүрээхиитке барып, Бурган башкыга тейлеп, сарыг-шажынга ханы чүдүлгелиг чораан. Оларның салдары-биле бичиимден тура-ла база чүдүлгелиг апарган мен. Чүдүлгем ам-даа хевээр арткан.

Тускай чалалга ёзугаар Тывага XIV Ыдыктыг Далай-Лама кээр деп сураан дыңнааш, ол улуг башкының кээрин четтикпейн манап турган мен. Чүге дээрге кажан ол башкы Тывага келгеш, мөргүл кылып турар үезинде аңаа барып мөгейип тейлеп, сагыл четтирип, бодумнуң сагыш-сеткилимден дойлуп чоруур бак чүүлдеримден адырлып, сүлде-сүнезинимни көдүрүп алыр күзелдиг турдум. Ол чогуду-даа. Эргиниң эки чаңчылдарын сагып бо берге үеде, шаг багында аяс караам-биле бурунгаар көрүп, арыг шынчы чурттаарын күзээр-дир мен.

Оон ынай Ыдыктыг Далай-Лама дээрге, чүгле делегейде эң бурунгу чүдүлге — сарыг-шажынының азы буддизмниң баштыңы эвес, а Тибеттиң даштыкыда чазааның даргазы, Нобель шаңналының эдилекчизи, амгы делегей байдалынга улуг салдарлыг, ат-алдарлыг кижи деп чүвени утпаза чогуур.

Доңгак БАЙЫР-ООЛ,
юрист.

«ЭҢ-НЕ БЕДИК СЕТКИЛ-САГЫШТЫ ОТТУРУП КЭЭР-ДИР»

● XIV Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Ламаның парлалга конференциязындан ●

Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Ламаның Тывага аян-чоруунуң сөөлгү хүнүнде парлалга конференциязы болганың моон мурнунда солунувуска бижип дыңнаткан бис.

Ыдыктыг Башкының парлалга конференциязы эгелээр мурнунда чугаалаан чугаазын база катап силерге сонуургадып көрээли.

— Тыва черге эң баштай келгеш, дыка магадап, өөрүшкү-маңнайлыг болдум — деп, ол чугаазын эгелээн. — Хүндүлеп, тергиин эки уткуп хүлээп алганыңар дээш мында олуруп турар бүгүдеге, силерниң өмүнээңерден бүгү тыва чонга өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Тыва чон-биле бис дөмей шажын-чүдүлгелиг, дөмейлешкек культуралыг төрел чоннар болгай бис. Бистиң улустарывыстың төөгүзүнде чээрби чүс чыл караңгы-думбейниң, качыгдалдың үелери-биле холбашкан. Силер ам ол бүгүден чарылган, боттарыңарның шилээнинер күзелиңер-биле культураны, чаңчылдарыңарны, чүдүлге-сүзүглелиңерни эгидип ап турар-дыр силер. Бистиң Тибет чуртувустуң ындыг хосталгазы чок. Ол дээш хараадап, качыгдап чоруур бис.

Ынчалзажок боттарывыстың чуртувуста эвес-даа болзувусса, шажын-чүдүлгевистиң бедии-биле, ыдыктыы-биле ол качыгдалдарны ажып эртип, чер-делегейде нептерээн чаңгыс чүдүлгелиглеривиске ужуражып аралажып аргаларлыг боор, харын-даа херек апаар болза болдунар дузаны чедирип шыдаар бис.

Магалыг эки хүлээп алганыңарны база катап демдеглеп, амданныг арбай далганы, өске-даа дээжи тыва чемнер-биле хүндүлеп, чер-чурттуңарны, чонуңарны көргүскениңерге өөрүп четтирдим. Ам силерниң айтырыгларыңарга харыылаарынга белен мен. Бүгү тыва чонга база катап байыр чедирерин силерден дилеп тур мен. Силер дээш, тыва чон дээш тейлеп, мөргүл кылып чоруур мен. Силерниң чуртуңар, чонуңар эң-не бедик сеткил-сагышты оттуруп кээр-дир. Тыва черге моон соңгаар база чедип кээп болур мен. Келбейн канчаар—деп, ол чугаалаан:

Ыдыктыг Дээди Башкының чүү дүвүредип чоруур ирги деп айтырыгга ол мынча деп харыылаан:

—Ядролуг чепсектиң халавы мени кончуг дүвүредип чоруур. Оон аңгыда экология айтырыы болгаш делегейде чоннуң өзүп көвүдеп турары. Кижилерниң өзүп көвүдеп турарын шиитпирлеп ап болур айтырыг—деп, ол санаан:

Ыдыктыг Башкы чугаакыр болгаш баштак кижи дээрзин чон эскерген. Кымнарны чоок өңнүктерим деп санаар силер деп айтырыг салдыңарга, ол хүлүмзүрүй каапкаш, мээң эң чоок өңнүүм бодумна болгай мен деп харыылаарга, залга олурганнар адыш часкап хүлээп алган. А Шамбала дээр чурт билдинмес, чажыт чурт. Мен ооң кайда турарын база билбес мен. Бөмбүрзекке билдинмес черлерниң турары база эки-ле ыйнаан деп, ол уламчылаан.

Тибет астрологтарның чүвени бүдүү билир чажыдының дугайын тодаргай чугаалап бээрин дилээн бир айтырыг салдыңарга, ооң харыылааны болза:

— Астрологтарның чажыдын эки билбес мен. Ындыг чажыттарны номчуп билир херек. Ынчаарга Богда бурганның өөредиилден алырга буддизм беш муң чылда чурттап, амыдырап болур дээн. 20 чүс чылда бооп турган бак чүүлдер дээрге төөгүнүң төнчүзү эвес, а эгези-дир. Барыын чурттарның эртемденнери буддизмни амгы эртемнерге чоок өөредиг деп санап турар.

Кыдат биле Тибеттиң аразында харылзааларга хамаарыштыр салдынган айтырыгга Улуг Башкы тодаргай доктааган.

— Амгы үеде Индияда чүс муң тибеттер чурттап турар. Олар боттарының культуразын камгалап арттырып ап шыдаан болгаш боттарының эрге-чагыргазының институттарын тургузуп алган. Кыдат биле Тибеттиң аразынга чөрүлдээлер эгелээн соонда тибеттерге кончуг-ла берге болган. Ол дугайын дараазында сан-фактылардан көрүп болур: чөрүлдээлер эгелээн соонда, 50 чылдар үезинде бир миллион 200 муң хире кижи өлген, а тибеттерниң нийти саны 6 миллион кижи болур—деп, ол чугаалаан.

Парлалга конференциязынга тураскааткан үе билдиртпейн эрте берген. Ооң соонда Ыдыктыг Башкы чон-биле байырлажып, оларга база катап бүгү-ле экини күзээн.

(Бистиң корр.).

Ажыглалга кирер тудугда

БОТТАРЫВЫС БҮДҮРЕ БЭЭР БИС

Вермишель, рожки болгаш макарон кылыгларын чурттуң өске хоорайларындан сөөртүп эккеп, чонга садып турар бис. Ол кылыгларны база-ла бистиң республикада фонд ёзугаар ап турар. Фонд ёзугаар республиканың херегленинге берип турар макарон кылыглары чоннуң хереглелин долдур хандырып шыдавайн турарын эки билир бис. Саян ажыр ол кылыгларны чүгле Тывага сөөртүп чедирип алыр дээш чеже хире чарыгдал үндүрүп турарывысты санаар болза, дыка хөй оранныг сан-чурагай үнүп келир. Ол хире шүүдел үндүрүп тургаш, эккеп алган макарон кылыглары магазиннерге кирген соонда дүрт дээр ышкажыгай. Ылаңгыя рынок харылзааларынче шилчилгениң бо берге үезинде садыг-магазиннерниң делгиирлеринде безин макарон кылыглары ховар көстүр апарды ышкажыл. Шак мындыг берге байдалды өөренип көргеш, «Тыва хлеб үлетпүр» каттыжыышкынының удуртулгазы макарон бүдүрер цехти Кызылга тудар деп түңнел үндүргеш, оон төлевилел-смета документилерин кылдырткан. Макарон кылыглары бүдүрер цехтиң төлевилел-смета документилерин Кемерово хоорайда аъш-чем төлевилел институдунга кылдыртып алыры-биле чагыг кирген. Ук институттуң специалистери каттыжыышкынның чагыын кыска хуусаада кылып берген.

Төлевилел-смета документилери кылдынган соонда күрүнениң «Тыва тудуг» аренда-кооператив каттыжыышкынының чанында тургустунган «Алаш» биче бүдүрүлге коллективи-биле макарон кылыглары бүдүрер цехтиң тудуун кылыр дугайында керээ чаргаш, оон тудуун 1989 чылда эгелээн. Бо хүннерде кол корпустуң тудуу доозулган, ам ында шеверлел ажылдары кылып турар.

Макарон кылыглары бүдүрер цехтиң тудуу кажан доосту бээрил, республиканың чону Тывага бүдүрген макарон аймаан кажан садып ап эгелей бээрил? Бо айтырыгларга харыы бээри-биле «Тыва хлеб үлетпүр» каттыжыышкынның кол инженери Сарыг-оол Донгакович Кызыл-оолга ужуражып, оон-биле чугаа кылган мен. Ол мээн айтырыгларымга кыска-даа бол, тодаргай харыыны берген чүве.

Кол инженерниң чугаазы-биле алырга, чаа туттунуп турар цех чылда 3 муң тонна үш янзы ассортиментиниң макарон кылыгларын бүдүрер. Оон хонукта бүдүрүкчүлүү 12 тонна макарон кылыглары. Макарон кылыр цехти тудуп эгелээнден бээр 1 миллион 283 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алган. Цехти ажыглалга кииргиже чедир ам-даа 385 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алыр. Цехти дүрген ажыглалга киирер дээш он ийи бригада кызымак ажылдап турар.

Макарон кылыглары бүдүрер цехке салыр дериг-херекселдерни Россия Федерациязының чээрби ажыг заводтары чорудуп берген.

Цехтиң иштин-даштын шеверлеп кылыр ажылдарны 48 дугаар тудуг эргелелиниң шеверлекчилери бо хүннерде шалыпкын темпилиг чорудуп турар. Тываның тудугжулары-биле чергелештир «Иркутск хлеб үлетпүр» каттыжыышкынының тускай тудуг-монтаж эргелелиниң эптекчилери дугуржулга ёзугаар Кызылда чедип келген, дериг-херекселдерни бо хүннерде эптеп эгелээн.

Келир 1993 чылда ажыглалга кирер макарон бүдүрер цехке ажылдаар ажылчыннарны каттыжыышкын баш бурунгаар шилип алгаш, чурттуң төрелдешкек бүдүрүлгелеринге өөредип алган. Борта ажылдаар ажылчыннарга амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри-биле 107 аал ишти чурттаар чуртталга бажыңның тудуун эгелей берген.

«Алаш» биче бүдүрүлгениң Эрес-оол Чырандаевич Кара-Салга удурткан тудугжу бригадазының тудугжулары макарон бүдүрер цехтиң таваан салырындан эгелеп ажылдааш, кол корпустуң бажыңының тудуу доозулгуже мында ажылдап келген. Бо биче бүдүрүлгениң тудугжулары нийтизи-биле 70 ажыг кижи мында ажылдап, цехти дүрген ажыглалга кииреринге төлептиг үлүүн киирип келген. Эрес-оол Кара-Салдың бригадазы цехти тудары-биле эң-не баштай келген бригадаларның бирээзи. Олар 1990 чылдың март айда бо тудугга келгеш, бо хүннерге чедир мында ажылдавышаан. Апрель айда кол корпустуң тудуун бүрүн тудуп доосkaш, ам тудугнуң иштики болгаш даштыкы ажылдарын кылып турар. Кылыр ажыл эвээжеп келирге 30 кижи составтыг бригаданың чамдык тудугжуларын өске черлерже чорутkан. Арткан тос кижи чаа тудугну долгандыр хериминээр ажылды кылып турар.

Тудугжуларның ажылы оон-биле доозулганы ол бе, деп бригадир Эрес-оол Кара-Салдан айтырган мен. Тудугжу кижиниң ажылы төнер эвес. Бир тудугну тудуп доосkaш, дараазында чаа тудугларже шилчип чоруй баар чүве-ле болгай, деп бригадир дорт-ла чугаалады.

— Тудуп доозуп турарывыс макарон кылыр цехтиң бүдүргени макарон кылыгларын садар магазин база тудар ужурлуг улус бис. Ол чаа туттунар магазин бо цехтен ырак эвес черге туттунар. Магазин тудар черниң оңгарын казып алдывыс. Чер ажылдарын кылып эгелей бээр дээривиске кран чок бооп-тур. 14 дугаар механизация эргелели бисти кран-биле хандырар ужурлуг кол чер ол чүве. Кран бериңер деп эргелелдиң дарга-бошкаларынга чеже-даа катап четтивис. Оон чүү-даа бүтпейн тур. Хей-ле бут човаа чүве-дир ийин. «Силерге бериптер кранывыс чок. Дузалап шыдавас-тыр бис» дээш, бисти ыттан эрттирип каар мындыг боор чүве-ле-дир. «Алаш» биче бүдүрүлге «Тыва тудуг» аренда-кооператив каттыжыышкынының бүдүрүлгези болганда, ук каттыжыышкынның удуртукчулары бистиң канчаар ажылдап турарывысты, чүү чүвеге чединмейн турарывысты безин сонуургап келбес боор-дур — деп, бригадир Э. Кара-Сал хомудап чугаалап олурду. Бригадирниң хомудалы шын болгаш чөптүг дээрзинге бодум хуумда каттыжып тур мен.

Тудугжулар бригадазы оон-биле чергелештир Кызыл хоорайның дөрткү микрорайонунга пекарня тудар дугайында керээни «Тыва хлеб үлетпүр» каттыжыышкыны-биле база чарып алган. Ону тудар черни айтып бээр геодезист кижи хоорукүскомнуң архитектура килдизинден келгеш, айтып бээр ужурлуг. Ындыг специалист кижи чок бооп турарындан бо ажыл база чорувастааш туруп берген.

Макарон бүдүрер цехтиң тудуунда хоочун тудугжулар Мерген Кара-Сал, Александр Ооржак, аныяк тудугжу Анатолий Ондар кызымак ажылдап турар. Бригадирниң чугаазы-биле алырга, цехти дүрген ажыглалга киирер, оон макарон бүдүрер хүнүн чоокшуладыр дээш кызымак ажылдап турар тудугжулар-ла хөй болду. Мында ажылдап турар тудугжуларның, кижи бүрүзү янзы-бүрү мергежилдиг. Тудугжулап, дашчылап, бетончулап, капнакчылап-даа ажылдап болур мергежилдиг кижилер. Хөй мергежилдиг болурга, кайы-бирээзин солуптарда база эки чорду деп, бригадир чоргаарланып орар чораан. Ол шын. Бедик мергежилдиг тудугжулар турда, кылган үүле безин бүдүнгүр болур.

Макарон бүдүрер цехтиң кол корпузунуң тудуу дооступ, адакталып-даа келген болза, одалга системазы кирер ажылдар шуудавайн турар. Ооң ужун иштики шеверлел ажылдары база саадап туруп берген. Шынапла, соок черге иштики шеверлел ажылдары канчап кылдынарыл? «Сибтехмонтаж» трестиң КМК-зы одалга системазын кылыр ужурлуг. Ынчалза-даа хүнде бо тудуг черинден чаңгыс кижи суг көстүп кааш баар. Шак мындыг харыысалга чок болурга үүле бүдер бе? Оларга чүү дээш акша төлеп берип турарыл? Одалга системазын дарый кылбас болза, макарон бүдүрер цехти ажыглалга киирери саадап туруп бербес бе?

Ажыглалга кирер ужурлуг макарон кылыр цех дүрген туттуна бээр болза, макарон кылыгларын боттарывыс-ла бүдүре бээр улус-тур бис ийин. Ынчангаш бо тудугну тударын дүргедедирин үе негеп келген.

Маңай-оол ОЮН.

Тыва Республиканың Конституциязы

Төлевилелди чугаалажып тур бис

ЧЕР ДУГАЙЫНДА БОДАЛ

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилели мындыг бадыткаашкыннар-биле эгелээн:

— төөгүнүң чаңчылдарынга даянып, хамаатыларның эрге-ажыктарын болгаш күзел-соруун барымдаалаар, бодунуң чурт-девискээринге (чер, оон иштики байлаа, үнүштери болгаш дириг амытаннары, агаар делгемнери) республиканың эргези болгаш бот-башкартының, тодараттынар эргелии дээш, оон-даа өске.

Россия Президентизиниң Чарлыктарын болгаш парламентиниң доктаалдарын-даа алгаш көөр болза, Конституцияның бо төлевилелинде айыттынган ындыг кол-кол чүүлдер (чер иштиниң байлаанын дугайында айтырыг) оон сыр өске уткалыг боор турар. Ындыг болганда бир эвес бо төлевилелди чогуур эдилгелер чок-ка хүлээп алыр болза, мында айыттынган кол-кол чүүлдерни амыдыралга боттандырып чорударының баштайгы-ла оралдажыышкыны Россияның Конституция суду хоойлу-дүрүмге таарышпас кылдыр санаар боор деп бодаар мен.

Тыва Республиканың Конституциязының чугаалажып көрүп турарывыс бо төлевилелинде көрдүнген чүүлдерни шуптузун эвес, а оон чүгле кол үш-дөрт хире айтырыгларын сайгарарын оралдажыр бодаан мен. Ол дээрге чер, эрге-чагырга, хамаатыларның деңэрге-шөлээзи дээн ышкаш чугула айтырыглар-дыр.

Төлевилелде кирген бүгү айтырыгларның эң чугулазы — чер дугайында айтырыг боор турар. Чүге дээрге кым-на черлиг болдур, ындыг кижи акша-хөреңгилиг, а кым акша-хөреңгилиг болурул, ындыг кижи кандыг-даа эргелиг болгаш хостуг болур болгай. Кым-на черлиг болгаш акша-хөреңгилиг болдур, ол шиитекчилерни болгаш албан-хаакчыларны ашкарып-чемгерер болгай. Ындыг болганда Чазак кежигүннери, Президент болгаш күрүне дужуметтери шуптузу чер ээлеринге бараан болур ышкажыгай. Ынчаарга чери чок тараачыннар хөлечиктээр ийикпе азы хоорайларның ажыл октарының санынга каттыжып апаар. Чок болза хүн бүрүнүн аар-саар ажылдарын кылыр азы сезоннар аайы-биле хөлезилеттинер ажылчыннар апаар.

Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелинде эң кол айтырыг — чер дугайында айтырыг канчаар көрдүнгенил? Төлевилелдиң 10, 12 болгаш 15-ки чүүлдеринде:

— Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнге черлер, бойдус курлавырлары (черниң иштики байлактары, дириг амытаннары болгаш үнүштери) хамааржыр; чер күрүнениң азы хуу кижиниң өнчүзү боор, арендага дамчыттынган болгаш бүгү назыда салгал ээлеттинген турупболур; ол ышкаш чер участоктары (огородтар, дачалар, гараж азы бажың тудар черлер боор чалавас) хамаатыларның хуу өнчүзү боор болур — деп айтып турар.

Ынчаарга черниң коллективтиг өнчү болур черлер кайыл (Руська ындыг черлерни общинаның, а Тывага — сумунуң ээлээн черлериниң коллективтиг черлер деп санап турары билдингир). Ындыг черлерни айытпаан, чок. Чогум-на оон ужурундан Конституция төлевилелинде «төөгүнүң чаңчылдарынга даянып» дээн ышкаш, ес кедээ сестериниң хей, хоозун боор турарының чылдагааны ында-дыр.

Моон алгаш көөрге чер участоктарын хуу өнчү болдурарын чөпшээреп турар-дыр. Ынчаарга кымда-ла хуу өнчү бар болдур, ону садып болур болгай. Конституция төлевилелинде черни садып алыр болгаш садып чорудар-даа эргени берип турар. Ындыг болганда тооруктуг тайганы, балыктыг хөлдү болгаш чаагай оът-сигенниг одар-белчиирни-даа садып болурун дүрүмчүлүп турар-дыр.

Черге хамаарыштыр тыва улустуң төөгүлүг чаңчылдарын сайгарып көрээлиңер. Феодалдыг Тыва турда чер болза ниити (коллективтиг) ээлелде, ындыг болганда ниити сумунуң чери боор турган. Сумунуң одар-белчиир черлериниң чамдыызы нояннарга болгаш өске-даа байларга хамааржып турган. Нояннарның ындыг одар-белчиир черлеринге өске кижилер чүгле мал оъткарбас дээрден башка, оларга эртер болгаш аңнаар-даа хостуг эргелиг турганнар. Чер ээлекчизи ноян өлүр болза оон албан-дужаалын оон өске ноян азы дужумет ээлээр. Ноянның албан-дужаалгазын ызыгуур салгап алыр азы өске кижини үстүүртен томуйлап база кожууннуң чону соңгуп-даа болур турган. Оон соонда ам оон Тываның чагырганы бадылаар. Хемчиктиң улуг чагырыкчызы Хайдып бөдүүн арат кижиниң оглу турган-даа болза, чагырыкчының дужулге ширээзинге чогум-на чоннуң шилип, соңгааны-биле олурган кижи турганы билдингир. Ол дугайын амгы чүс чылдың эгезинде Тывага чораан орус аян-чорукчуларының демдеглел бижиктеринден билип ап болур.

Улусчу эрге-чагырганың (ТАР-ның) үезинде чер болгаш оон байлаа болгаш дириг амытаннары, үнүштери шуптузу чүгле об. шинаның, тодаргайлаарга, сумунуң эргезинге турган. Кым-даа сумунуң черин канчаар аңгылаап, [illegible] дугайында үстүүртен [illegible] айтырыг [illegible]. Чер дугайында айтырыгны чүгле сумунуң коллективи шиитпирлээр. Арбаннар болгаш аңгы-аңгы аалдар-даа боттарының көжүп хонар черлерлиг турган. Ол хамаанчок, олар боттары хоруглуг черлерлиг безин турган болгай. Ындыг черлерге аң-меңниң, балык-байлаашның болгаш куштарның өзүп-төрүүр девискээрлери хамааржыр. Кым-даа ындыг хоруглуг черлерниң ужур-дүрүмүн үревес, чүге дээрге ол черлерни ыдыктап, дагып азы оваалап каан болур.

ССРЭ составынга Тываның каттыжып киргениниң соонда оон чери кымның-даа эвес, а бүгү-ниитиниң апарган. Черниң салым-хуузу Кызылда азы Москвада күрүне ажылдакчылары дээр кижилерниң, янзы-бүрү даргаларының, аңныыр-тывыш эргелелдериниң холдарынга кирип, олар оон дугайында айтыышкын-чарлыктар үндүрүп, канчаарын-даа боттары билир турганнар болгай. Ындыг болганда, чер күрүнениң ээлелинге турда, ыдыктыг черлерден сыын-мыйгакты кым-даа, Саян ындыындан келген кижилер-даа, кара туразы-биле боолап ап болур турду. Аңаа харысалга хүлээдир дээрге олар Кызылдың аңныыр-тывыш эргелелиниң тускай чөпшээрел бижиктиг болур.

Ам эрге-чагырга чаа апарган. Ону демократтыг эрге-чагырга деп турар. Ындыг эрге-чагырга ам тыва арат-чонга чогум чүнү, кандыг эргени берип турарыл? Черни хуу өнчү кылып алгаш, ону садып-саарарын саналдап турар ышкажыл. Ону төөгүнүң чаңчылдарынга үндезилээн боор турар-дыр. Ынчаарга олар төөгүнүң чаңчылдарын барымдаалаарының мурнунда Тываның төөгүзүн номчааннар ирги бе?

Тывага черлерни янзы-бүрү ээлерге дамчыдып, шын эвес [illegible] келгениниң уржуундан, оларны ажыглаарының түңнелдери, ылангыя мал [illegible] хамаарыштыр аңгы-аңгы боор келгенин төөгү көргүзүп турар. Эрткен чүс чылда, а ол ышкаш амгы вектиң эгезинде-даа Тывага чорааш оон [illegible] эртемден аян-чорукчуларының архивте сан-түңнеринден эгелээш, барык бир чүс чылдың иштинде байдалды шинчилеп көрген мен. Сөөлгү үеде черлерни кожуун-сумулардан колхозтарга, а ооң соонда —совхозтарга дамчыдып берип, ниитилештирип турганы улус ажыл-агыйынга улуг салдарны халдадып турган. Ол хамаанчок, Чүрмит-Дажының болгаш Токаның-даа үезинде, оларның мурнунда нояннар, феодалдар тергиидеп турда-даа, Тывага малдың ниити баш саны аңгы-аңгы боор турган-дыр.

Тывага 1921 чылга чедир азы нояннар болгаш феодалдар тергиилделиниң үезинде эвээш эвес мал-маган турган. Чоннуң кижи бүрүзүнге ынчаарда 10 баш мал онаажыр турду. Ынчалза-даа малдың 70 хуузу нояннарның, феодалдарның болгаш кара-байлар дээр кулактарның холунга турган. Оон ужурундан Тываның бүгү чонунуң хөй кезии бөдүүн чон (80 хуузу) ядыы-түреңги чурттап чораан.

Ынчалза-даа Тыва Арат Республиканың үезинде, 1930 чылдан эгелээш, Ада-чурттуң дайыны эгелээринге болгаш ССРЭ составынга Тываның каттыжып кирериринге чедир үеде, мал ажыл-агыйы дыка хөгжээн. Оон түңнелинде 1941 чылда малдың баш саны чоннуң кижи бүрүзүнге онаажыры 19 чеде берген турган. Бир эвес дайын үнмээн болгаш чер ээлээриниң ужур-дүрүмү өскерилбейн турган болза, 1947-50 чылдарда-ла чоннуң кижи санынга 27-30 мал онаажыр апаар ийик. Ол дээрге дыка улуг көргүзүг-дүр. Чүге дээрге мал талазы-биле делегейде эң бай дээн чурт Чаа Зеландияда чоннуң кижи бүрүзүнге-ле 27 баш онаажып турары билдингир. Моол база-ла мал-биле байшырак турду: шаанда оон кижи санынга-ла 20 баш мал онаажып турган болза, амгы үеде чүгле он баш апарган. Ол база-ла одар-белчиир черлерниң чогум ээзи кым болурундан хамааржып турары [illegible] чок. Ынчаарга бистиң Тывада амгы үеде кижи санынга чүгле 4,8 баш мал онаажып турар. Оон иштинде мыйыстыг бода малдың улуг 15-ле хуу. Бо көргүзүг Тыва Арат Республиканың үезинде барык-ла үжен хуу чеде берген турган болгай.

ТАР-ның бактаап турганының үезинде малдың өзүп, көвүдээринге кандыг таарымчалыг байдалдар турганыл? Бо айтырыг база-ла чер болгаш ону канчаар ээлеп, ажыглаарындан хамааржып турганы билдингир. Ынчангаш чер ынчаарда коллективтиг азы ниити ажыглалдың (сумунуң арат чонунуң) эдилели боор турган; оон байлактары, дириг амытаннары болгаш үнүштери-даа чүгле черниң ээзи сумуга хамааржыр. Оон черниң салым-хуузун, кымның ээлеп, ажыглаарын күрүне болгаш кожуун-даа чагыргазы үстүүртен холгаарлап, шииткирлевес турду.

Ол үеде арат-чон черге ажылдаан шаа-биле амыдырап чораан. Ону чүгле хуу арат ажыл-агыйлары эвес, харын база чер болгаш мал ажылдыг эштежилгелер —ЧАЭ-лер болгаш МЧАЭ-лер, колхозтар-даа ажыглап, малын оъткарып, таразын тарып чип турган. Мен бодаарымга Тыва Арат Республиканың херек кырында бадыткаттынып, ажык-дузазын көргүскен ындыг дуржулгазын амгы үениң рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр эртемге үндезилеп ажыглаары чугула деп бодаар мен. Кедээ ажыл-агыйны механизастаары, бүдүрүлге технологиязын улам сайзырадыры черниң бээр ажыын улам байыдары билдингир. Коллективтиг ажыл-агыйларны, а ол ышкаш тараачыны, малдың араттарны, фермерлерни машина-техника-биле чедиштир [illegible] ажыл-херек [illegible].

Ындыг түпбүже РФ-те болгаш бистиң республикада-даа чамдык демократтар («Демроссия»), оларның органы «Содействие» («Деткимче»), ол ышкаш чартык-садыгжы «Тувинская правда» солун бир эвес черни хуу өнчү болдурбас болза, реформа [illegible] Россия катап [illegible] чонунуң бажын [illegible]. Ол Россияга хамаарыштыр кандыг болурун чугаалап шыдавас-тыр мен, а Тывага чер дугайында айтырыгны ынчаар тургузары окта таарышпас деп санап турар кижи мен. Бо-ла солуннар Мөңгүн-Тайганың садыкчылары, Тожунуң аңчылары, Таңдының тараажылары, Самагалдайның ламалары чер дугайын канчаар бодап турарын барып айтырып көргеннер бе, ынчаш? Каш-ла саныг, дөрт-беш демросстар, оларның өмүнээзинден чугаа кылып, бот-боттарының аразынга шуугап, билирген турарлар ышкажыл. Олар ынча дээрге-ле, тыва малчыннар болгаш тараачыннар боттарының черлерин «дергилеп алгаш», садып кириптерлер деп идегеп турарлар-дыр.

Тываның демросстары (Россияның демократчы шимчээшкининиң Тывада баштыңнары) чүнү күзеп турарлары ол? Олар: чер ээ чок арткан, ынчангаш черге ээ тып бээр херек деп алгыржып турардыр. Чогум кымнар оон ээзи болурун чугаалавайн турарлар. Бир эвес черге чаа ээ тыптыр, ону садыптар чүве болза, ону ээлеп, ажыглап турар кедээ Советтиң азы сумунуң коллективтериниң болгаш чурттакчыларын кайнаар кежүрерил? А демократтар дээр, чер дугайында ындыг хөй шуугаазын үндүрүп турар кижилер, асфальтыдан өске кандыг-даа чер көрбээннер дээр болза, шын болур ийик. Ол хирезинде черни хуу өнчү болдурарын чедип алыр дээш эң хөй оралдажып турар кижилер чогум-на олар боор турар.

Бир эвес төлевилел ёзугаар черни хуу өнчү болдурарын чөпшээрээш, ону чиижен өртектер-биле чурт иштиниң болгаш даштыкының-даа хөреңгитеннеринге бараан ышкаш садар кылып каар чүве болза, бо Конституция дээрге чер күсели-биле демросстарның байыырының болгаш тыва улустуң ядарап-хоозураарының Конституциязын хүлээп алганывыс ол болур ийик.

Доржу БУЗУР-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ХАНДАГАЙТЫНЫҢ ХАРЫЛЗААЧЫЛАРЫНДА

Өвүр — Тываның база бир ырак районну. Бо районну таварты Моолдуң Убса-Нур, Баян-Өлгүй аймактары-биле харылзаа оруу шөйүлген. Улан-Батор кирер дээн туристер, аян-чорукчулар база-ла бо районну таварыыр. Ындыг болганда манаа телефон, телеграф, почта харылзаазы кончуг эки турар ужурлуг чер-дир.

Район төвү Хандагайтыда албан черлериниң-даа, организацияларның-даа, чурттакчы чоннуң бажыңнарында-даа телефон орта ажылдавас, үрелир, кижилер үннери дыңналыр ийикпе азы өске бир черде чугаалашкан улустуң чугаазы дыңналыр, чок-ла болза орта дыңналбас, шыылаар, чыргыраар. Торгалыг, Чаа-Суур, Ак-Чыраа суурлар-биле харылзажыры тон берге. Кызыл-биле харылзаа база-ла кара хилинчек, неделя-неделязы-биле кандыг-даа медээ чок болуп кээр. Чоокта чаа суурувуска бир эмчи уруг чок болган. Ол үеде телефон-даа, телеграф-даа харылзаазы чок турган. Төрелдериниң аъттыг, чалаг кижилер дамчыштыр сес чедиртип турдала үе эрткен. Ол уругну бир неделя болгаш ажааптыр. Район төвүнде телефон удазыннары салгын-хатка каттажып каар, ону эде-херектиртип, септелге кылбастаан.

Оон ыңай Чадааналап машина-биле эккеп турар почта бар. Бир неделя болгаш кээр болза, улуг өөрүшкү. Ийи неделя болгаш эккээр болза чартык өөрүшкү. А үш неделя болгаш почта кээрге—кударал. Ол чидирип-чидирип эккээрде, солун, сеткүүл бир өгге-ле бир шары чүгү чыгыы кээр-дир. Хөөкүй почтачылар та канчап чедирип, дажыглап турар чүве де. Почта харылзаазының дамчыштыр албанның-даа, амы-хуунуң-даа кандыг дүрген чагаа-бижиги турбазыл. Мындыг таварылга база болу бээр-дир: чоокта чаа чүве. Чадааналың почта машиназын Хөндергей хем иштинде тургузуп алган. Балыктаан, каттаан хөй улус турар. Оларның чугаазынга аяны—чүдүрүп алганы почта чүъгүн Хандагайтыже канчап октапкаш кээрил — дижип турар. Мен чаа бергеш почта манаан—сураг, неделя эрткен. Почта начальниги Лек Ооржактан барып айтырдым. Почта машиназы үрелген болганын дыңнатты. Шыны-биле алыр болза, ол машина ол хүннерде үрелбээн, чолаачызы каттап, тооруктап, балыктап чоруп турганы ол-дур.

Бо чылын куумда беш хире журнал чагыдып алган кижи мен. Чыл эгезинде чүгээр кээп турган чүве, а апрельден эгелеп чаңгызы-даа келбестеди, та канчап барган чүве. Чаа-Суурнуң, Ак-Чыраанының малчыннары-биле чугаалажырга солуннарын, журналдарын бир ай ажыр, харын-даа ийи-даа ай чыгыы алгаан болур турар. Саадый Көк-оол, Кыргыс Байыр-оол олар ийи ай чыгыы солун албайн тур бис, кээшпе-даа ораар саазын чок ийик деп олурдулар. Дагга-бошкалан харылзаа өөгүндан хөйге-ле телефонистерни кончуур, оларда буруу чүү деп. Удуртуп баштап турар инженер-техниктиг ажылдакчыларындан эгелээш, начальниктиң багы дыр. Хандагайтының харылзаа белдириниң начальниги Лек Шыырапович Ооржактан айтырыг тургузуп чеде бээрге, ажылында чок болуп. Ажылдакчыларындан даргазының дугайын айтырарга, «инек дилеп чоруй барган» дээрлер. Инек дилеп чоруткан дарганы көөрге, аъш-чем магазининиң чанынга ла эртиниир хуузээр. Магазин херимниң иштинге оъттаар ол та кандаай инек чүве?! Албан-биле дилеп чорааш, Лек Ооржактан солун, сеткүүл чедирилгезиниң, телефон харылзаазының дугайында айтырыг салырга, орта харыызы чок, былгап каапкан. Радио-даа база-ла орта ажылдавас. Чамдыкта дыңнаар чок кижи чүге чугаалап турган ышкаш болуп чоруй, оон шуут ыыт чок бааор болгай.

Почтаның иштинге Россельхоз чери турган чүве. Чоокта чаа ол Россельхозту оорлап каапкан болган: акшалыг сейф читкен. Бажың иштинде өрээл-дир ол. Оон даштымыртал кым оорлап ыдаар деп. База-ла билдингир херек ышкажыл. Удуртукчулар ол хире харыысалга чок боорга, ажыл сандарагай болбайн канчаар.

Район чагырыкчызын томуйлап, дужулгезинге олуруп каан-дыр. Чазак черинге ол чагырыкчылар чоннуң амыдыралын экижидер дугайында аксы дангыраан берген-не чүве ыйнаан. Олар харылзааны та канчаар ажыглап турар чүве.

Россельхоз эм бичии уруг ажылдай берген. Оон чагылыгга дугайын айтырарга, орта чүве билбес боор. Харылзаа ажылын экижидер дээш, кымнар, чүнен айтырыг тургузары бергедээн чүве бо. Харылзаа дугайында чоннуң чөптүг негелдезин районнуң удуртур баштаар черлер дарый өөренип көрүп, бир шиитпир тыпрас чүве болза, ажыл [illegible].

Мадон МОНГУШ.

Чайгы үениң бистке берген дүжүлүн ногаалар өстүрер бригадалар магазиннерже киирип, дужаап турар. Кызыл хоорайның садыгларының чанында чыгыдыгылаан улуг базаарларга дел ег, садып турар. Арбузаттарның, помидорларының, огурецтерниң өртээниң улуун чугаалааш-даа чоор. Бир демирхуунда каттың өртээ каш деп бодаар силер? Дөрт чүстен эгелээш саналарга, мун-даа чеде бээр. Бир демирхууну киш-кулаан ам каш дээрил? «Мун акша» — деп кааш, садып орар кижи чоргаарналдыг мейнун долгап орар чорду.

Янзы-бүрү каттарын, ногааларны өстүрериңге сонуургалдыг, кызымак улус улуг-даа өртекке болза, улуска садыглап турар-дыр. Ол бүгү чемни өстүрериңче сагыш салбыстар кайда-даа көвей. Ногааларны, каттарны кижи бүрүзү өстүрүп алза чүл аан?

Чогум бодуң чылдың дургузунда чүнү-даа өстүрүп албаан кижи каракты шимгеш, улуг өртектиг ногааларны барбазын болдур садып алза, аксының кежикле боор. Кижиниң бажынга ындыг бодал база кирер. Хамык чонга чиириңге ажыглаар кылдыр Каа-Хемде «Бурунгаар», Кызыл хоорайның чагында «Рассвет» совхоз дээш, оон өске-даа ажыл-агыйларның ногаажылары шаанда улуун киирген. Ол ышкаш «Каа-Хем» совхозтуң ажылчыннары өстүрген капусталарын ырак районнарның садыгларынче чөзүлүп турар.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның кедээзинде шөлдерни суггарып, ногааларны өстүрүп, чонга садыглап турар «Рассвет» совхозтуң бөлүк ногаажылары дүжүлүн Кызылда садыглап турары. Оларның өстүрүп каан дүжүдүнүң чаагайын, магалыын көрүнер даан.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ЧАА НИИТИЛЕЛ

Кадыкшылдың болгаш аъы-буянныг чоруктуң Россия фондузунуң Тыва салбырының чанында Кызыл хоорайның хамнар ниитилели тургустунган. Оон даргазы — Белек-оол Чымбуевич Ондар. Ниитилелдиң турар чери Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчузунуң 9 дугаар бажыңында. Кижилерниң эрткен болгаш келир үезин тодарадыр, 2-3 чыл азы ай-даа бурунгаар читкен эт-септи, мал-маганның үүн тывар, кижилерден хай-бачытты азы каргыш-чатканы чайладыр, угааны солуудаан азы чартыктаан улустарга массаж кылыр дээш, оон-даа өске аъы-буян хевирин келгеннерге ниитилелдиң кежигүннери хамнар чедирип болурлар.

Ынчангаш ындыг хевирлиг айтырыгларга дуза дилээн кижилер ниитилелге кээр.

Бистиң корр.

АЖЫЛ-ИШТЕ БЕРГЕДЭЭШКИННЕР

«Барлык» совхозтуң ногаажыларында ажыл-иш хайнышкынныг. Тарып өстүрген ногаазын, картофельди чидириг чок ажаап, сайгарар ажыл эгелээн. Бо чылын ногаа өстүрүп турар бригаданың (бригадири Федора Саая) тараан капустазының, морковунуң, свеклазының дүжүдү эки болган. Чазын собк, кандаашкын болганындан өске ногааларның дүжүдү шоолуг эвес.

Амгы хүннерде ногаажылар он үш тонна ажык капустаны садыг организацияларынче киирген. Ниитизи-биле олар 120 тонна капустаны, 10 тонна морковьту, 5 тонна свекланы ажаап, дужаар сорулгалыг. Бо хүннерде ногаажылар ажаап алган дүжүдүн дужаар чер тывпайн турар. Чамдык садыг организацияларының ногаа аймаан албайн турары эдептиг. Ногаажыларны бо айтырыг база дүвүредип турар.

Картофель өстүрүп турар кооператив (удуртукчузу Алексей Мөөктээр) 35 гектар черде тараан дүжүдүн база ажаап эгелээн. Картофельдиң дүжүдү эки, олар ниитизи-биле 300 тонналы ажаап алыр сорулгалыг. Оларның ажылынга шефчи организациялар ажылчыннары дузалажып турар. Картофель үрезинин урар улуг складтың тудуунуң амга дээр дужааттынмайн турары оларны дүвүредип турар. Районнуң удуртукчулары бо 500 тонна картофель шыгжаар черни дарый ажыглалга киирери-биле оларга дузалан көргүзүп, хемчег алыры чугула апарган.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Кызыл Мажалык суур.

АК АЙ БАЗА ДҮЖҮТ БАЙЫРЛАЛДАРЫ

Бистиң тываларның бурунгу өгбелеривистен артып калган Шагаа, Наадым деп байырлалдарывыс чоокка чедир чоннуң амыдыралындан хоорлуп, уттундуруп калган турган. Оон уржуундан бо байырлалдарның түс-тузуунда ужур-утказы, төөгүлери амгы салгалдың кижилеринге орта-ла билдингир эвес болуп турары чажыт эвес. Бети дизе Наадымны сүг болза, аңаа-ла аът чарыштырар мөге хүрештирер азы «малчыннар байырлалы» деп билир бис. Ынчангаш бурунгу өгбелеривистен артып калган бо ийи байырлалдарывыска хамаарыштыр чугаа кылыр болза деп бодап чоруур мен.

Шаанда Төп Азияның девискээринге чурттап чораан чамдык моол үктүг көшкүн аймактарга Ак ай (ак чемнер белеткээр ай) дээр, күстүң ортаа айының төнчүзүнде байырлаар чоннуң бурунгу байырлалы бар турган. Көшкүннер ол байырлалында колдуунда өгге ойнаар оюннарны ойнаар турган: [illegible], хентиобе, [illegible], шагаа, бег кагары, [illegible] пажыралы, [illegible] даалы дээн чижектиг, эрте-бурунгу көшкүннерниң угаан-биле ойнаар оюннарын хөй-биле ойнаар чораан. Чингис-Хаан үезинде ол байырлалды чаа чылды база часты уткуурунуң байырлалы кылдыр шилчидипкен. Амгы үеде ол бистиң эрги сап азы чооң чүк календарын ёзугаар чаа чылды уткуурда байырлап чоруур «Шагаа» деп байырлалывыс ол.

Чаңчылдар, ёзулалдар

Төп Азияның көшкүн чоннарынга Ак ай байырлалындан аңгыда, дүжүт байырлалын база күстүң ортаа айында байырлап эртирер турган. Дүжүт байырлалын байырлаары, оон ужур-чаңчылдары, ёзулалдары көшкүн чонга, оларның аймак-сөөгүнүң чурттап чораан чер-девискээрлериниң байынче бот-боттарынга дөмейлешпес, аразында ылгалдыг болур турган. [illegible] моол үктүг аймактарга дүжүт байырлалында «Эр кижиниң үш оюну» ойнаар: ол байырлалдың ёзулалдарының кол черин ээлээр турган болза, көшкүн кипчактарга оларның «Көк бөрү» дээр, бөрүнү үзе-чаза тыртар оюну ол байырлалдың кол ёзулалы боор турган.

Төп Азияның бурунгу көшкүн чоннары гуннар, түрктер, уйгурлар, кыргыстар, моолдар боттарының чоогунга чурттап чорзан көшкүн-даа, турум-даа амыдыралдыг чоннарга удур дайынчы үнүүшкүннери кылырда, колдуунда-ла күскү үеде, тараа дүжүдү ажаап алганда, мал-маган семирээнде аъттанып чорааннар. Оон ужурунда Төп Азияның чамдык чоннарынга дүжүт байырлалы күскү үеде походче шериг аъттаарарының байырлалы кылдыр билдинип турганы база бар. XIII, XIV вектерде турган Моол Хаан [illegible] үезинде дүжүт байырлалын күсту уткуурунуң азы чайкы [illegible] байырлалы кылдыр база эртирип турган. Ол-ла байырлал улуг моол улустуң чай шагны байырлаар улуг байырлалы кылдыр база билдинип турган.

Алыс шаанда тываларның улуг Байрам деп байырлалы бар турган дээр болгай. Бурунгу тываларның ол байырлалынга чоок, хакастарның Тун Байрам деп байырлалы биеэги көшкүннерниң дүжүт байырлалындан укталып келген байырлалдар болуп турар.

Төп Азияның түрк база моол дылдыг улуг, биче көшкүн чоннары Россия биле Маньчжур империяларынга чагыртып эгелээнде, ынчан кандыг-бир көшкүн чоннуң бодунуң тузуунда улуг байырлалын эртирер эргези чок апарган. Тывага сүг болза ол үеден эгелеп сарыг-шажынның салдары чоң ортузунга улуг болу берген турганы-биле хүрээ-шажын байырлалдары ынчан мурнуку черже үнүп турган. Оваа, сүг бажы, хам ыяш дагыыры дээн чижектиг чоннуң бурунгу ёзулалдарын эртирериңге база-ла ол үеден эгелеп шажынның киржилгези бар апарган. Шак ынчаар Төп Азия чоннарының Тун Байрам, улуг Байрам дээн ышкаш улуг байыр-наадымнары боттарының эге уткашынарларын чидирипкен. Тываларга, моолдарга суму, кожуун, үш кожуун, чеди кожуун найырлары, наадымнары, хакастарга «хойлтпак байырлалы» дээн чижектиг ужур-утказы бөдүүнчүп, хажып чоруй баргылаан. Тыва чон дөртен чылдарга чедир суму, кожуун, үш кожуун, тос кожуун дээн чергелиг найыр-наадымнарны эртирип турганнар. Тыва ССРЭ-ге каттышкыжеге дээр Тыва Арат Республиканың улуг найырын Таңды тос кожуун Найыры деп турган.

Бежен чылдар ортандан бээр суму, кожуун найырларының орнунга маёвкаларны, Таңды тос кожуун Найырының орнунга малчыннар Наадымын эрттирип эгелээн.

Эрте-бурунгудан Төп Азияның чамдык көшкүн аймак-чоннарынга ча адарынга, хүрежиринге, аът чарыштырарынга адаан-мөөрейлиг маргылдаа кылып ойнаар «Эр кижиниң үш оюну» турган. Амгы үеде ча аларынга маргылдаа өске ийлаинге четпес болуп турар.

Дмитрий ДҮРБҮИ.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 186 (14908) 1992 чылдың сентябрь 25, пятница

Солунга ат салган шагы 24. 35. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

ЫДЫКТААН ЧОНУҢ ОЛ УТПАС

Делегейниң сарыг-шажынының эң улуг дужаалдыг баштыңчызы, делегей чергелиг күрүне ажылдакчызы, Ыдыктыг Улуг Башкы 14 дугаар Далай-Лама Тензин Гьяцонуң Тыва Республикага аалдаашкынының доозулганынга холбаштыр парлалга конференциязы ТР-ның Дээди Совединиң хуралдаар залынга сентябрь 23-те болуп эрткен. Аңаа республика солуннар редакцияларының болгаш телерадиокомпаниязының журналистери киришкен.

Парлалга конференциязын эрттирип тура, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей Тыва Республиканың Чазааның, Президентизиниң болгаш Дээди Советтиң мурнундан Чырыткылыг он дөрткү Далай-Ламаның Азия чурээ — Тыва черге чон-биле ужуражып турганының база өске-даа албанның ажыл-херээн Тываның ажыл-ишчилеринге делгереңгей чырыткаңы дээш республиканың, районнуң парлалга органнарынга, телерадиокомпаниязынга база журналистерге өөрүп четтиргенин илереткен.

Бүгүдеге хүндүткелдиг, Ыдыктыг, Чырыткылыг Улуг Башкы Далай-Ламаның Тывага келгени бурунгу Тывадан бээр бөгүнге чедир чурттап келген тыва улустуң төөгүзүнге уттундурбас улуг болуушкун болур. Хамык ужур Ыдыктыг Далай-Ламаны көрүп, оон кеткен хевинге дээп, тейлеп алырында эвес, а оон соонда кижилерниң сагыш-сеткилинге, шажын-чүдүлгезинге буянныг чорукту артып каары. Тываже Улуг Башкы Далай-Ламаны чалаар деп күзел кажан Россия Федерациязының Дээди Совединиң IV съездизи Москва хоорайга болуп турда төрүттүнген чүве. Ынчан бис Президент Ш. Д. Ооржак-биле дугурушкаш, Ыдыктыг Далай-Ламаны Тываже чалаар деп шиитпирлээн бис. Ынчан сарыг-шажынның эң улуг дужаалдыг Башкызы, Чырыткылыг Далай-Лама Москвага турган. Оон-биле ужуражып чугаалашканывыс соонда, оон кажан Тывага аалдап келири билдинмес турган. Оон соонда сентябрь 2-де Бишкек хоорайга оон-биле ужурашканым түңнелинде, сентябрь 19-та Тывага келирин үзе дугурушкан бис. Ынчангаш хуусаа эвээш-даа болза, аңаа белеткелди шыдаар шаавыс-биле кылдывыс. Ынчангаш баштайгы ужуражылга республиканың хөгжүм-шии театрының мурнунда шөлге болган. Аңаа чүгле Кызылдың эвес, а республиканың чоок-кавы районнарындан улустар киришкен деп чүве билдингир. Аңаа чыылган чон чүдүүр-чүдүвезиниң хостуун, сагыш-сеткил талазы-биле хай-бачыдын чайладып, боттарынга эки күзээшкиннерни бодап, Ыдыктыг Далай-Ламага чүдүп, тейлеп, шупту олурупкаш, бот-боттарындан өттүнүп чүдүп турары дээрге-ле сарыг-шажынның чүдүүр-чүдүвезиниң хостуун, оон өскүп эгелээнин бадыткап турар дээрзин Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей журналистерге чугаалаан.

«Кижиде кол-ла чүүл болза бодун боду тиилеп алыры болур ужурлуг» деп Ыдыктыг Далай-Ламаның чугаазы бисти бодандырар апаар. Шынап-ла, бачыттыг үүлгедиглиг чоруктан адырлыр дизе, кижи бодун тиилээр, аңаа удур бодун өөредир. Чырык-чаагай амыдыралды шын билип, чоннуң оруун часпайн, бар чыдар кижилерге кара сагыштыг кижилер шаптык катпас ужурлуг, бир эвес шаптыктап, багай сагыш кылгаш шыдавас болза, оон чайлап чораны-ла дээре. Кижилерниң чүдүлгези дээрге боттарының хосталгазыдыр. Ону сагыш-сеткилдиң хостуун суртаалдаары чугула. Шынап-ла, кижиниң сагыш-сеткилин, иштики хөөнүн ханы билип алыры кижиге эң-не үнелиг эртине ол-дур. Богда бурган мурнунга кижи бүгү талазы-биле кижизиг сагыш-сеткилин утпас ужурлуг. Сагыш аарыы, човулаң, бачыт база кижилерден чарлып болбас. Ону ажары, тиилээри кижилерниң боттарындан хамааржыр.

Улуг Башкы Далай-Лама бедик тудуп, оон адаа-биле бурунгаар чүткүурүвүс, ажыл-херээвис-даа судалдашкан Тыва Республиканың Тугун ыдыктап бергени бүгү тыва чоннуң сагыш-сеткилин көдүргени, ыдыктааны болур. Кажан Ыдыктыг Далай-Лама Чадааңаның Үстүү хүрээзи турган черге баргаш, оон соонда чөөн-хемчиктиглер-биле ужурашкан үезинде оон сагыш-сеткили улам көдүрлүп, сарыг-шажын, чүдүлге дугайында чугаазы бедик уткалыг, ханы болуп турганын Дээди Советтиң Даргазы демдеглээн.

Чырыткылыг Далай-Лама Тывада туттунуп турар хүрээлерге база четкен. Ол Улуг-Хемниң ол чарыында болгаш аэропорт чоогунда хүрээ туттунар черлерге баргаш, оларны ыдыктап, чулаларны кыпсып каан. Ынчаарга ол хүрээлерниң материал-техниктиг баазаларын быжыглаарынга, өске-даа акша-төгерик талазы-биле дузаны Тыва Республиканың Чазаа дузалаар апаар. Ол ышкаш 1993-1995 чылдарның иштинде Тыва Республиканың Чазаа биле 14 дугаар Далай-Ламаның Чазааның аразында культура болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле кады ажылдажылганың дугуржулгазын чарганы Тываның төөгүзүнге база бир улуг болуушкун дээрзин К. А. Бичелдей айыткан. Сарыг-шажынны нептередир, аңаа ажылдаар кадрларны белеткээр талазы-биле чугула хемчеглерни Чазак чери ап турар. Амгы үеде Улан-Удэ хоорайда он кижи өөренип турар. Моолдуң Улан-Батор хоорайже 5 бичии оолдарны өөредип чорудар. 1993 чылда 10 хар чедир назылыг бичии оолдарны, 15 кижини Индияда шажын школазынче өөредип чорудар. Ол ышкаш Тибеттиң шажын школазынче база 10 бичии оолдарны өөредири-биле аъткарар. Бо дээрге шаанда шажын-чүдүлгени феодализмниң бужар артыкчызы, хуурмак чорук дээш ТАР-ның чамдык удуртукчуларының узуткап чок кылып каан үүлгедиглериниң уржуу. Ам харын уттундурган чаңчылдарывысты, ёзулалдарывысты, сүзүглелдеривисти катап тургузуп эгелээнивис амыдыралдан көстүп турар дээрзин Дарга онзалап демдеглээн.

Чырык чер кырынга тайбын дээш демисели дээш Нобель шаңналын алган, Америкада, Европада болгаш өске-даа чурттарда эң-не хүндүлүг кижи 14 дугаар Ыдыктыг Далай-Лама амгы үеде Индияның Дхарамсада ажылдап, чурттап турар. 57 харлыг Улуг Башкы боду арай аарыксап-даа турган болза, тыва черни, тыва чонну көрүп, танып, хүндүледип, найыралдажып, оларга буянныг мөргүлүн кылып, улуг дузаны көргүзүп келгенин бистиң төөгүвүске, амыдыралывыска улуг, уттундурбас болуушкун болуп артар дээрзин К. А. Бичелдей чугаазынга айыткан.

Оон соонда журналистер хөй санныг айтырыгларны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейге салган болгаш делгереңгей харыыны алганнар.

Тыва Республиканың Чазаа биле 14 дугаар Ыдыктыг Далай-Ламаның Чазааның аразында культура болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле 1993-1995 чылдар үезинде кады ажылдажылгазының дугуржулгазынга Тыва Республиканың Чазаа дээш Президент Ш. Д. Ооржактың, Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдейниң болгаш Далай-Ламаның Чазаа дээш XIV Далай-Ламаның бо чылдың сентябрь 22-де ат салгылаан дугуржулгазының сөзүглелин номчукчуларга таныштырардыр бис.

ЫДЫКТЫГ ДАЛАЙ-ЛАМА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ ТУГУН ЫДЫКТАП ТУР

«Талалар» деп адаар ийи талаларның аразында найыралчы харылзааларны быжыглаар күзелди деңге удуртулга болдургаш, күрүнелер аразында культура болгаш шажын-чүдүлге харылзааларын хаңыладырынга эң чугула ужур-дузалыын барымдаалааш, хүндүткелдиң база кижиниң мөзү-шынарының үнелииниң негелделерин удуртулга кылгаш, дараазында чүүлдер дугайында дугуржулганы чарган.

БИРГИ ЧҮҮЛ

Ниити чүүлдер

1. Богда шажынын катап тургузар болгаш Тыва Республиканың чүдүлгелиг хамаатыларының шажынчы негелделерин хандырар сорулга-биле Тывага культура база шажын-буян дуза чедирер талазы-биле ийи талалыг харылзааларны талалар доктаадып эгелээр болгаш хөгжүдер.

2. Харылзааларны утпап башкарар болгаш хаңыладыр сорулга-биле талалар боттарының төлээлери кылдыр: Тыва Республиканың талазындан күрүне секретары — ТР-ның Президентизиниң болгаш Чазак чагыргазының удуртукчузу Владимир Салчакович Очур-оолду, Далай-Ламаның Чазааның талазындан Чырыткылыг Башкының Хамаарышпас чурттарда, Моолда база Прибалтикада төлээзи доктор Наванг Рабгиалды томуйлаан.

3. Боттарының бүрүн эргелиг төлээлериниң нүүрү-биле талалар эргежок чугула таварылгаларда база дугурушканың ёзугаар бо Дугуржулганың бирги чүүлүнде айыткан кады ажылдажылганың айтырыгларын чугаалажып, дугуржуру-биле доктаамал ужуражып турар болгаш делегацияалар солчур.

ИЙИГИ ЧҮҮЛ

Талаларның дугуржуру болза:

1. Культура болгаш шажын талазы-биле: культура болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле кадрлар белеткээринге деткижер. Эртем организацияларының база культура албан черлериниң, чогаадыкчы эвилелдерниң болгаш шажын ажылдакчыларының база организацияларының аразында шуут дорт харылзааларны доктаадып тургускаш, хаңыладырынга дуза чедирер.

2. Улусчу медицина талазы-биле: эмнелге, эң ылаңгыя тибет эмнелге албан черлериниң аразында кады демнежилгени быжыглаар болгаш хөгжүдер.

ҮШКҮ ЧҮҮЛ

Далай-Ламаның талазындан:

Тыва улустуң база Тываның чүдүлгелиг хамаатыларының дилеглерин хандырар сорулга-биле республикага шажын хүрээлерин болгаш дацаннарны катап тургузарынга Тыва талага эргежок чугула дузаны көргүзер. Тываның сарыг-шажынчыларынга шажынның демдектерин болгаш номнарын халаска бээр. Кадрлар белеткээринге база Тываның чүдүлгелиг хамаатыларының шажынчы негелделерин хандырарынга эргежок чугула өске-даа адырлар дуза чедирер болгаш мөргүл кылып чорууру-биле кижилер хуузунда Индияга азы Тибетке баарынга дузалаар.

Тывага турарының хуусааларын дугурушканының ёзугаар, шажын чаңчыл ёзулалдарын хөгжүдеринге, хуурактарны база тибет медицинаның эге үндезиннерин хөгжүдеринге дузалажыры-биле шажын албанының 3 кижизин чорудар. Ынчаарга чалаткаарның кээрин болгаш хандырылгазын хүлээп ап турар тала харыылаар.

1993 чылда 15 аныяк оолдарны Индияның шажын болгаш тускай школаларынга узун хуусаада өөредири-биле хүлээп алыр. Ынчаарга ол өөреникчилерни ынай-бээр чорууруң чорудуп турар тала, оларның Индияга турарын хүлээп ап турар тала харыылаар.

ДӨРТКҮ ЧҮҮЛ

Тыва Республиканың талазындан:

Шажынны база культураны шаптараазын чокка хөгжүдерин хандырар. [illegible] шажынга катап төрүттүнеринге дузалаар.

Арга-шинекти көрүп тургаш, сарыг-шажынның хүрээлерин тудуп база эде кылырынга сан-хөө, материал-техниктиг хандырылгазынга дузалаар.

Тываның сарыг шажын ниитилелдеринге ажылдаары-биле шажын-чүдүлге ажылдакчыларын өөрединге болгаш белеткээринге сан-хөө база өске-даа дузаны чедирер.

Бо дугуржулга ийи таланың дээди органнары ат салгаш бадылаан соонда күштүг болуп эгелээр. Бир-тээ аттар салдынган болганда, бо Дугуржулга күштүг болуп эгелээн.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейниң журналистер-биле парлалга конференциязы организастыг байдалга болуп эрткен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Тыва Республиканың Күрүне сүлдезиниң болгаш Күрүне тугунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Күрүне сүлдезиниң, Тыва Республиканың Күрүне тугунуң хевир-дүрзүлерин болгаш Тыва Республиканың Күрүне тугунуң дугайында дүрүмнү бадылаар.

2. Бо доктаалды 1992 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп күштүг болдурар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫ К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, 1992 чылдың сентябрь 17.

Тыва Республиканың Күрүне тугунуң дугайында ДҮРҮМ

1. Тыва Республиканың Күрүне тугу ак-көк өңнүг дөрт-булуң пөс болур. Туктуң сывының чанындан пөстүң үстүкү болгаш адаккы уштарындан үш-булуңналчак ак болгаш ак-көк өңнүг куржаангылар чоруткан болур. Ак-көк өңнүг куржаангылар уткужуп келгеш, туктуң сывын дургаар, оон ортузунга чоокшуладыр чаңгыс өңнүг апаар. Аңаа чергелештир туктуң үстүндең болгаш адаандан ак өңнүг куржаангылар чоруткан болур.

Туктуң солагай талазының үстүндең болгаш адаандан чоруткан үш-булуңчугаш алдын (сарыг) өңнүг болур.

Туктуң калбаа 1 метр, узуну 2 метр 1:2.

Туктуң сып чанындан чоруткан ак куржаангыларның уткушкан черинге чедир хемчээли туктуң узунунуң үштүң бир кезии болур. Туктуң сып чанындан чоруткан көк куржаангыларының хемчээли туктуң калбаазының оң сезиниң бир кезии болур. Туктуң ортузу-биле оон узунун дургаар чоруткан ак өңнүг куржаангыларның даштыкы кыдыгларының хемчээли туктуң калбаазының алдызының бир кезии болур.

2. Тыва Республиканың Күрүне тугун:

— Тыва Республиканың Дээди Соведи турар бажыңга, Тыва Республиканың Чазаа турар бажыңга болгаш Тыва Республиканың Президентизи орар бажыңга;

— улус депутаттарының чер-чер Советтери болгаш тус чер чагыргазы турар бажыңнарга;

— Тыва Республиканың оңчузу болур агаар болгаш суг судноларынга;

—Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң албан хаар кабинеттеринге доктаамал тургузар.

3. Тыва Республиканың Күрүне тугун:

— сессия эрттирип турар үеде Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязы боор турар бажыңга;

— сессия эрттирип турар үеде улус депутаттарының чер-чер Советтериниң сессиязы боор турар бажыңга;

— албан ёзузу-биле тургускан байырлалдар болгаш байырлалдыг болуушкуннар боор турар хүннерде министерстволар, күрүне комитеттери болгаш ведомстволар, күрүне болгаш хөй-нийти организацияларының, бүдүрүлгелер болгаш албан черлери турар бажыңнарга;

— соңгулдалар болгаш референдумнар үезинде соңгулда комиссиялары тургускан болгаш бадылаашкыннар эртип турар бажыңнарга;

— республика, девискээр болгаш делегей чергелиг спортчу маргылдаалар эрттирип турган үеде спорт боор турар черлерге, а ол ышкаш ындыг маргылдааларга тиилекчи болган Тываның спортчуларын шаңнап турган черлерге;

— Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижилерин — Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазын болгаш Тыва Республиканың Президентизин, а ол ышкаш Тыва Республиканың албан ёзуунуң делегацияларын аргыштырып турар автомобильдерге;

— чамдык таварылгаларда Тыва Республиканың Дээди Совединиң азы Тыва Республиканың Президентизиниң, а ол ышкаш Тыва Республиканың Чазааның шиитпирлери-биле көдүрер.

4. Бир эвес күрүне символунга хүндүлел чок чорукту болдурбайн турар болза, Тыва Республиканың Күрүне тугунуң хевир-дүрзүзүн каасталга сорулгаларынга ажыглаарын чөпшээрээр.

5. Оларны организастап эрттирип турар кижилерниң статузундан хамаарылга чокка Тыва Республиканың Чазаа-биле дугурушканың ёзугаар Тыва Республиканың Күрүне тугун ёзулалдар болгаш байырлыг хемчеглер эрттирип турар черлерге көдүрүп болур.

6. Тыва Республиканың Күрүне тугун Россия Федерациязының Национал тугу-биле база өске-даа күрүнелерниң национал туктары-биле бир үгда көдүрген таварылгада ол туктарның деңнели чаңгыс аай турар ужурлуг.

7. Бо дүрүмнү ажыглаарын Тыва Республиканың Чазааның бадылааны чогуур инструкцияга дүүштүр чорудар.

Паспорт системазының чурумун хажытканы дээш хамаатыларның административтиг харыысалгазын күштелдирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Паспорт системазының чурумун хажытканы дээш хамаатыларның харыысалгазын күштелдирер сорулга-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Паспорт системазының чурумун хажытканы дээш торгаал онаарының даараазында хемчээлин доктаадыр:

1. 1. Паспортту кайы хамаанчок эдилээш, ону чидирипкени дээш 500 рубль хемчээлдиг торгаал онаар;

1. 2. Бүгү хамаатыларның даштыкы чорууруда ажыглаар паспортун кайы хамаанчок эдилээш, ону чидирипкени дээш 500 рубль хемчээлдиг торгаал онаар;

1. 3. Паспорт чидирген дугайында меге медеглел кылгаш, хоойлута удур чорук кылып паспорт алыр болза, 1000 рубль хемчээлдиг торгаал онаар.

1. 4. Ам күштүг боол турар хоойлужудулганы хажыдып, янзы-бүрү саарылгалар кылыры-биле өске кижиниң паспортун бир өске хамаатыга дамчыдып бээр база ону ажыглаар болза, 1000 рубль хемчээлдиг торгаал онаар.

2. Административтиг корум-чурум үрээшкиннериниң материалдарын ону үүлгеткен черниң аайы-биле иштики херектерниң девискээр аайы-биле органнарының паспорт салбырларының начальниктери үш хонук хуусаа иштинде сайгарып көөр.

3. Торгаал онаарының база ону төлединиин чурумун, а ол ышкаш штраф онааганының дугайында доктаалдарга хамаарыштыр хомудал киирерде административтиг корум-чурум үрээшкиннериниң дугайында ам күштүг боол турар хоойлужудулганы ёзугаар чорудар.

4. Тыва Республиканың административтиг хоойлужудулгазын хүлээп алгыже чедир бо доктаал күштүг болур.

5. Солунга парлаттынган үезинден эгелеп бо доктаал күштүг болур.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай
1992 чылдың сентябрь 17.

К. И. Комбуну Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң министринге томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Клара Ивановна Комбуну Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң министринге томуйлаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. Бичелдей**

Кызыл хоорай, 1992 чылдың сентябрь 16.

Н. Б. Дьяковту Тыва Республиканың үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министринге томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры** болза:

Николай Борисович Дьяковту Тыва Республиканың үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министринге томуйлаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. Бичелдей**

Кызыл хоорай, 1992 чылдың сентябрь 16.

ЧАГЫКЧЫЛАРНЫҢ БОТТАРЫНДАН ХАМААРЖЫР

Тес-Хемниң ажыл-агыйлар аразының көжүп чоруур механизастаан колоннаzы бо чылдың эрткен сес айларында бодунуң күжү-биле 455 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылып чоруткан. Ол дээрге районнуң беш совхозунда чурттаалга бажыңнары болгаш Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозта уруглар сады, Самагалдайда спорт залы болгаш «Таңды-Сыны» совхозта хөй олуттуг улуг клуб-тур. Кол кереэлиг ажылдарның хемчээли болгаш тудуг-монтаж ажылдарын алырга эрткен чылдың чогуур үезинден дыка кызырылган — 30 хуу эвээш болганын түңнелдер көргүзүп турар.

«Байдал чүге ынчап барганыл?» деп айтырыг бисти дүвүредип турар. Бо хүннерде ажыл чоруп турар тудуглар дээрге колдуунда-ла эрткен чылдарда эгелеп каан объектилер-дир. Хамык ужур чагыкчыларның, чижээ, районнуң совхозтарының кылып күүсеттинген тудуг-монтаж ажылдары дээш төлевир кирер аргазының чок апарганында боор турар. Бүдүрүлге харылзааларының үстүп үрелгениниң уржуу база халдап турар. Бистиң АКМК-ның тудуг материалдары-биле хандырыкчылары база харылзаазын баксыраткан деп ажыы-биле чугаалаар херек. Оон аңгыда районнуң ажыл-агыйлары чаа-чаа тудуглар кылдырарының чагыгларын база киирбестээн. Оларның удуртукчуларының чугаалары-биле алырга, тудуг-монтаж ажылдарының болгаш тудугларының боттарының-даа өртек-үнезиниң улгатканы оларны чагыг кылбазынче албадап турар. Чижээ, моон мурнуңда чылдарда ийи-ийи аал иштиг чурттаар бажыңнарның ниити өртээ 89 муң рубль турган болгай. Амгы үеде ындыг бажыңнарны туттургаш, совхозтар 1 миллион 200 муң рубльди төлээр апарган. Ону ап көөрге, совхозтарның бергедеп турары шын-даа ышкаш сагындырар-дыр. Ынчалза-даа оларда боттарының продукциязын садып саарган, күрүнеге саткаш-даа акшаны ажылдап алыр аргаларны бар деп бодаар мен. Амгы үеде чугаалап турарывыс ышкаш, ажылгыр-тывынгыр, саарлыкчал чорук херек. Бир эвес ындыг эвес болза, мурнунда шагда ышкаш күрүнеден-не дуза эреп, диленип-колданыр үевис эрткен болгай.

Бистиң коллективке бо чылдың эгезинден бээр база улуг бергелер таварышкан. Ол дугайын ажыл-херектиң четпес чорук турарының сылдаа кылыр дээш эвес, харын ону канчаар ажып эртип турарывысты чугаалаары-биле айтып тур мен. Январь болгаш февраль айның ажыл төлевирин биске район банкызы чүгле апрельде бээр аргалыг болганын чугаалаарга-ла, билдине бээр-дир. Бистиң чагыкчыларывыс болур совхозтарның сан-хөө байдалының баксыраанындан оларның банкыже акша шилчитпейн туруп берген. Районнуң беш совхозу каттышкаш, ниитизи-биле биске барык чартык миллион рубль өрелиг апарганнар. Ол аразында бистиң АКМК-вые бодунуң талазындан тудуг материалдары дээш бээр акшавыс база чок турган. Чүге дээрге бо чылдың июль айдан эгелээш, тудуг материалдары дээш төлевирни чүгле баш удур шилчидип, төлээнде ам оларны бээр кылдыр чурумчутканы билдингир болгай. Банкыда бистиң счётта акша шуут чок турган. Эвээш-биче акша биске келирге-даа, ону бистиң өрелекчилеривис дораан-на банкыдан ушту апаар. Оларда ындыг эргениң бары билдингир. Оон түңнелинде чамдык материалдарны бо чылын июль-август айларда безин албаан бис. Ындыг болурга тудуг канчап черле шуудаар боор.

Бо чылын ажыглалга кирген тудуг колдуунда чок деп чугаалап болур. Ол чүгле бистен база хамаарышпас боор турар. Чижээ, белен кылдыр тудуп-даа каар болзувусса, чурттаалга бажыңнарын ажыглалга киирери дыка саадап турар. Сантехниктиг ажылдар болгаш электри чырыын киирери ургулчу озалдадып келген. Монтажчыларга төлевир база улгаткан, дарый санажып тар акша-хөреңги база чок болгулаар. Бистер чамдык тудугларны дүргедедири-биле өскээртен келген кижилерден бригада тургузуп алгаш, ажылдадып-даа турдувус. Бир ындыг таварылга болган. Бистер кылып турар үш улуг тудуувустуң бирээзи Х. Чүргүй-оол аттыг совхозта уруглар садиинге ындыг бир бригаданы тургустувус. Ол шеверлекчилер акша ажылдап апкаш-ла, ажылды эчизинге чедирбейн, ону аапкаш, чана бергеннер. Кадрлар чедишпезиниң уржуу ол-дур ийин.

Сөөлгү үениң бир берге айтырыы тудуг материалдарының кадагалал-камгалалы боор турар-дыр. Чурттаалга бажыңнарын болгаш социал-культура объектилерин-даа белен кылдыр тудуп каарга, оларның шилин, курган штукатуразын, электри херекселдерин болгаш өске-даа чүүлдерин оорлаар чорук кедерээн. Ол хамаанчок, бригадирлерге аппарып хүлээдип берген материалдар безин чидер, чедишпес болур таварылгалар хөй. Ынчангаш тудугларны дужаарда катап шилдээр, чедир кылыр таварылгалар туруп кээр. Тудуг бүрүзүнге таныныл тудары амгы үеде дыка берге болгай, бистер ол хамаанчок, контора ажылдакчыларының санын кызырар ужурга таварыштывыс. Ынчангаш эрги ыяш бажың — конторавысче көшкеш, чаазын «Убсанур» ассоциациязынга хөлезинге бээр деп администрацияга дугурушкувус. Оон кирген акша-биле ажылдакчыларның социал айтырыын шиитпирлээринге ажыглаар апаар.

Черле ынчаш бисте социал айтырыгны шиитпирлээри эң чугула сорулга боор турар. Ындыг арга-биле кадрларны коллективке тудуп, быжыглаар болгаш оларның амыдырал-чурттаалгазын экижидип болурун херек кырында көрүп тур бис. Дузалал ажыл-агыйывыс дыка улуг деткимчени берип турар. Кызыл районнуң Холушкак садыг чери-биле дугуржулга кылгаш, оон бирги чергениң барааннарын, аъш-чем-даа аймаа боттарывыстың ажыдып алган магазинивисте таарымчалыг өртектер-биле садып турар бис. Чамдыкта ажылчыннар оон оларны соонда төлээри-биле бижидип ап-даа турарлар. Эрткен чылын бежен хаванны соккаш, ажылдакчыларга садып-саарган. Бо чылын тараан картошкавыс база чаагай болган. Ону ажаап алган бис. Амгы үеде элээн каш инек болгаш бир кодан хой-өшкүнү азырап турар бис. Чоокта чаа «Ү. Шынаа» совхозка баргаш, элээн хөй өшкүнү алыр болдувус. Малга чаа кыштагны таарымчалыг болзув дээш «Чодураа» совхозтуң девискээринде тудуп турар бис. Ол ажыл-агыйга чер дээш чогуур төлевирни бээр апаар. Ийи-үш чыл мурнунда организастап тургускан дузалал ажыл-агыйывыс элээн бызыгыр, ылаңгыя келир чылын боттуг түңнелдерин берип эгелээринге бүзүреп турар бис. Бут кырынга туруп, быжыга бээр болзувусса, район иштинге тудуг ажылын чедиишкиниг чорудуп болур бис. Бистиң коллективтиң ажылдакчылары аңаа бүзүрелдиг ажылдап турарлар.

Алдын-оол САЛЧАК,
Тес-Хемниң АКМК-зының начальниги.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

ЛИМА. Перунуң барык бүгү девискээринде маоисчи организация хөделип турар. Сөөлгү 12 чыл дургузунда чажыт ол организацияның кылган ханныг үүлгедиглериниң дугайында Перунуң иштики херектер министерствозу дыңнаткан. Маоисчи өлүрүкчүлерниң дерзии үүлгедиглериниң түңнелинде сөөлгү он ийи чыл дургузунда Перунуң 27 муң хамаатылары өлүрткен. Ынчангаш чуртта өлүрүкчү болгаш үрегдекчи үүлгедиглерге удур эң-не шыңгыы хемчеглерни ап чорударын медеглелде айыткан.

ПЕКИН. Кыдат чазак Синьцзянның болгаш чурттуң соңгу-барыын кезээниң өске-даа райоңнарының болгаш можуларының дүрген сайзырап турар даштыкыже ажык чорууң деткииринге сонуургалдыын илереткен. Ол дугайын Синьцзян-Уйгур автономнуг облазының төвү Урумчи хоорайга кызыгаар чоогунуң садыглажылгазының талазы-биле делегей ярмаркazының ажыдыышкынынга КУР-нуң күрүне чөвүлелиниң премьери Ли Пэнниң киржилгезин херечилеп турар деп, «Чайна дейли» солун айыткан.

ЖЕНЕВА. Швейцария биле Молдованың аразында дипломаттыг харылзааларны тургузар дугайында дугуржулга Молдованың президентизи Мирча Снегурнуң Берниге аян-чоруунуң үезинде чардынган. Альпыларда ол республикаже М. Снегур оон президентизи Рене Фельберниң чалааны ёзугаар чораан.

Тыва Республиканың 1990-1991 чылдарда Күрүне бюджединиң күүселдезиниң болгаш 1992 чылда ооң төлевилелиниң дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он чедиги сессиязынга республиканың саң-хөө министри К. Д. ОНДАРНЫҢ илеткели

Россияның болгаш бистиң республикавыстың экономиказын ханызы-биле чаартып турар бистен хамаарышпас боттуг чылдагааннардан республиканың Күрүне бюджединиң түңнеп үндүрериниң база келир үеде тургузарының чуруму болгаш хуусаалары үреттинген база отчёттуг эрткен чылда бюджет күүселдезин түңнеп үндүрери чогуур үезинде болдунмайн барган.

Россия Федерациязының бо чылдагы бюджединиң 1992 чылдың июль айында бадылаттынганы болгаш биске сентябрь 14-те келгени билдингир болгай. Ындыг болзажок, Россияның бюджет тургузуунуң болгаш бюджет чорудулгазының үндезиннеринге дүүштүр Тываның Чазаа 1990-1991 чылдарның бюджединиң күүселдезиниң дугайында отчетту республиканың парламентизинге киирип келген. Ол ышкаш 1992 чылдың бюджедин чугаалажып көргеш, бадылап бээри-биле база-ла Дээди Советтиң сессиязынга киирип келген.

Республика бюджединиң орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле баштайгы ниити хемчээлин 369,1 млн. рубльге тодараткан турган. Ындыг болзажок, өртектерниң болгаш тарифтерниң өскени база үндүрүг хоойлузунуң өскерилгени, чоннуң социал камгалалының талазы-биле немелде хемчеглерни алганының түңнелинде ук түңну 659,9 миллион рубль чедир өстүрген турган. Бюджеттиң орулгалыг кезээ 114 хуу, а чарыгдалыг кезээ 106 хуу күүсеттинген азы чарыгдалдардан орулгалар 48 миллион рубльге ажып турар. Бюджеттиң хемчээлинге республиканың бодунуң орулгаларының деңнигүүрү 24,6 хуу болган. Бодунуң орулгалары-биле дуглаттынмас 490,9 миллион чарыгдалдарның акшазы республика бюджединге Россия Федерациязының бюджединден кирген.

Республиканың 1992 чылда бюджединиң төлевилелин ажылдап кылыры эрткен чылда-ла эгелээн турган. Байдалдарның үргүлчү өскерлип, экономика, саң-хөө, чоннуң социал камгалалының талазы-биле хөй санныг хоойлужудулга актыларын хүлээп ап турганы-биле ук төлевилелди бо хүннерге чедир эде кылып келген. Ол үениң дургузунда бүдүрүлге чорудулгазы чөп болганга кудулап, ажыл-агый харылзаалары буступ дужуп, кижилерниң амыдырал-чурттаалгазының байдалы бергедеп келген.

Эрткен сес айларның дургузунда Тываның бюджеди колдуунда Россия Федерациязының бюджединден акшалаттынып келген. Оон келген акша-хөреңгини Кызыл хоорайның болгаш районнарның бюджеттеринче чорудуп турган. Ол акшаны чорудуп бээрин каңныг-даа хоойлужудулга актылары чокка боттандырып турган, оларны бадылап тускайлаанының дугайында. Бо чылдың бирги чартыында акша-мөңгүн талазы-биле онза улуг бергедээшкиннерге таваржып турган бис, ынчан Россиядан чорудуп берген акшаны чүгле кижилерниң амыдыралы-биле колбашкан бирги ээлчеглиг орулгаларга: ажыл төлевиринге, компенсацияга, эмнелге черлеринге, школаларга болгаш социал-культура черлеринге ажыглап турган. Чазактың болгаш Саң-хөө министерствозунуң төлээлекчилери база катап чээли дилеп алыр, бо чылда бюджединиң кандыг болурун дугуржуп алыр дээш ай санында Москваже чоруп турган. Кылдынып турган бүгү хемчеглерниң түңнелинде бистер бо чылдың бюджедин камгалап ап, боттарывыстың чарыгдалдарывысты дуглаптар акша-хөреңгини тыптынып ап келген бис.

Бо чылдың июнь айның бирги чартыында республиканың бюджедин Россия Федерациязының Саң-хөө министерствозунга чугаалажып көрген. Ол айтырыгны анаа сайгарып турган үеде республика бюджединиң орулгалыг кезээн улгаттырып, а чарыгдалдарлыг кезээн эвээжедип турганы илереттинген. Россия Федерациязының баш удур кылып турган санаашкыннары анаа бадыткаттынмаан. Ниитизи-биле республиканың бодунуң киирип алыр орулгаларын 254,9 миллион рубльге улгаттырганы, а чарыгдалдарын 1696,4 миллион рубльге эвээжеткен турганы бадыткаттынган. Ындыг карышкактарны РФ-тиң Саң-хөө министерствозу болгаш Тыва Республиканың Чазаа бо чылдың июнь 12-де эткен.

Республиканың күрүне бюджединиң бөгүн киирип келген төлевилелин тус-тус министерстволарның болгаш ведомстволарның база Кызыл хоорайның болгаш районнар администрацияларының төлээлекчилери-биле каш удаа чугаалажып көрген. Ону республиканың Чазаанга база сайгарып чугаалашкан.

Бюджеттиң төлевилелин «1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын боттандырарынче, рынок харылзаалары тургустунуп, өртектер болгаш тарифтер хостуг болуп, индексация тургустунуп турар байдалдарда ажылдаарынче угландырган. Оон-биле чергелештир чоннуң хандырылгазы четпейн турар кезектерин социал талазы-биле камгалаарынче, чаа үндүрүг хоойлужудулгазын боттандырарынче болгаш бюджет хөреңгилерин [illegible] ону угландырган.

Бо бүгү негелделерни өөренип көргеш, Тыва Республиканың Күрүне бюджединиң төлевилелин 1992 чылда 5626,3 миллион рубль түңге тодарадып киирген бис. Мону 1991 чылда турганынга деңнээрге, 9,8 катап өзүлделиг болур. Оон иштинде акцизтен, немээн өртекке үндүрүгден, өске-даа үндүрүглерден болгаш чыылдалардан боттарывыстың киирип алыр орулгаларывыс 1304,1 миллион рубль болур. Ол дээрге бюджеттиң бүгү хемчээлиниң 23,2 хуузу-дур. Россия Федерациязының бюджединден тускайлап бээр акшаландырышкынны 4322,2 миллион рубльге көрүп турар. Ол дээрге Тыва Республиканың бюджединиң 76,8 хуузу-дур.

Республиканың Күрүне бюджединиң орулгалыг кезээн шиңчилгениң амгы үе чадазының негелделерин болгаш сорулгаларын база Россия Федерациязының Дээди Совединиң болгаш Чазаанын сөөлгү үеде үндүрген база хүлээп алган доктаал-чарлыктарын барымдаалап тургаш тургускан. Экономиктиг реформаның айтырыгларын болгаш бистиң республикавыстың сөөлгү үеде хүлээп алган хоойлужудулгаларын база өөренип көрген.

Алдынар ужурлуг деп санап турарывыс орулгаларны бүдүрүлге хемчээлиниң кайы хире болурун, продукция сааргаңындан база ачы-дуза көргүскенинден чеже хире акша-хөреңгиниң кирерин, норматив ёзугаар көрдүнген үндүрүглерден чеже хемчээлдиг акшаның кирерин барымдаалап тургаш тургускан. А нормативтерни Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың чазактары бадылап тургускан болгай. Үндүрүг хоойлужудулгазының чаа принциптери бюджеттиң структуразынга улуг салдарны чедирип турар. Үндүрүг дугайында сөөлгү үеде хүлээп алдынган хоойлулар бүгү деңнелдерниң бюджеттеринге чеже хемчээлдиг акша-хөреңгиниң кирерин ыяк тодараткан.

Бюджеттиң бо төлевилелинде кол черни немелде өртекке үндүрүг (НӨҮ) ээлеп турар.

Россия Федерациязының Чазаа бистиң республиканың бюджединче немелде өртекке үндүрүг кылдыр бирги кварталда 75,6, ийиги кварталда — 20, үшкүзүнде болгаш дөрткүзүнде — ниити хемчээлден 30 хуузун шилчиткен. Ынчап кээрде республиканың бюджединге үндүрүг хемчээли бистиң санаашкынывыс-биле 470,8 млн. рубльге удур 633,1 млн. рубль кылдыр тодараттынган. Республиканың Дээди Совединиң бо сессиязынга бистиң санаашкыннарывыс ёзугаар санаттынган үндүрүг түңүн бадылап болур бис, ынчалза-даа ол дадагалзаглыг уржуктарны болдуруп болур. Бир эвес НӨҮ-нү ол түңге чавызадыптар болза, ону бюджет чарыгдалдарындан уштуп каап болур. Ынчан чүгле акша-төгерик холбаштыр планнаттынган программалар болгаш кылып чорудар ажылдар эвээжээр. Ынчангаш НӨҮ хемчээлин өскертпейн тура, бо чылдың 9 айларының дургузунда республиканың бюджединиң байдалының түңнели-биле оон кайы хире кудулай бээриниң дугайында айтырыгны РФ-тиң Саң-хөө министерствозунуң мурнунга тургузар деп турарывыс ол.

Эргилделиг үндүрүг соксаттынган, ынчалза-даа акциялыг чыыжын доктаадып тургусканын билир силер. Ону бистиң республикага чүгле водка дээш 50 хуу база 100 хуузун 68,9 млн. рубльдиң оон өске бараанарынга дүүштүрген. Акция чыыжының кол түңү — 67,9 млн. рубльди Кызылдың пиво заводунга чыл дургузунда 150 муң декалитр виноводка кылыгларын кударынга доктааткан.

Орулганың хемчээли өртектен хамааржыр болганда, анаа үндүрүгнүң чеже хире болуру тода болбас-тыр ийин. Өртектиң өзүп турары-биле чамдык бүдүрүлгелер продукция бүдүрерин кудуладып-даа турза, ачы-дуза чедирилгезинден, ажылды таарыштырып алырындан бүзүрээри берге бедик орулгалыг болуп турда, өскелери хоозурап турар болгаш ындыглар эвээш эвес апар чыдар. Республикада 104 күрбүдүрүлге чери 1544,0 млн. рубльге чедир саартынып албаан болуп турар.

Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның орулгазының хемчээли өртекке хамаарыштыр доктаамал өскерлип турар болгаш моон-даа сонгаар өскерлир. Ынчангаш бюджеттиң орулгазын ёзугаар чугула таарыштырылга база чүнүң-даа мурнунда орулга дээш үндүрүг ам-даа хөй катап оназажыр.

Бюджет төлевилелинде орулга дээш бүдүрүлгелерге, организацияларга үндүрүг түңүн 125,8 млн. рубльге доктааткан. Оон ужурундан бирги кварталда ол республика бюджединче 15 хуу кылдыр санаттынып киирген, ол ышкаш РФ-тиң Дээди Совединиң казылда нормативин 19 хуу улгаттырган.

Эрткен чылын 5,7 катап улгаткан турганындан чурттакчы чоннуң олча-ажык үндүрүү хавырарын 308,8 млн. рубльге планнап турар. Шалыны 900 рубль болза, үндүрүг оназавас шалың фондузу 2,6 катап өзер орта, олча-ажык үндүрүүнден бюджетче 45,1 млн. рубль эвээш кирер-дир.

Бюджетке боттуг немелде арга-ыяштан хөй кирер апаар, эрткен чылга деңнээрге, оон хемчээли 15 катап өскен. Оон бюджетче кирер түңүн 23,7 млн. рубльге доктааткан.

Чер үндүрүүн тодарадып тургузарынга элээн ажылдар кылдынган. «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр оон хемчээли 59,1 млн. рубль болган. Ынчалзажок РФ-тиң Саң-хөө министерствозу бүгү-россия санаашкынын ёзугаар үндүрүгнү 117,0 млн. рубльге өстүрген. Чүгле бистиң каш удаа дугуржулгавыс соонда демги саңга артканывыс ол.

Республиканың бюджеди күрүне өнчүзүн хууждуп алыр орулгавыстан немелде алыр. Ол орулгалар муниципалитет эт-хөреңги объектилерин дамчыштыр тус чер бюджединче 45 хуу, республика бюджединче — 25 база федералдыг бюджетче 20 хуу хемчээлге кирер. Республиканың база федералдыг өнчү объектилеринге тус-туста 10,45 база 35 хуу. Күрүне өнчүзүн хууждарының бадылаттынган программазы турзажок, бүдүрүлгелерниң болгаш чурттакчы чоннуң хууждуп ап турары коллективтерниң кудуу төлевиринден бюджетче кирер түң бо чылын 15,0 млн. рубль хире болза-ла болур.

РФ-тиң «Чер иштиниң байлактарының дугайында» Хоойлузунга дүүштүр бойдус байлаа дээш төлевирни 52,3 млн. рубльге доктааткан. Төлевириниң бо хевири келир үелиг-даа болза, ажыктыг казар байлакты, чер иштиниң байлаан ажыктыг, камныг ажыглаар талазы-биле бойдус дугайында республикавыска хоойлужуткан актыларын ажылдап кылыр ужурлуг бис.

РФ-тиң «Россия Федерациязынга үндүрүг системазының үндезиннериниң дугайында» Хоойлузу-биле бо чылын тус чер үндүрүүнүң саны калбарган. Ниитизи-биле 21 аңгы хевир бар болуп турар. Оларның хөй кезии Кызыл хоорайның болгаш районнар администрацияларының бодунуң девискээринге шиитпирлээринче шилчиттинген. Оларга курорт дээш төлевир чыылдазы, садыг кылыры дээш төлевир, автомашинаны бодунга садып алгаш, оон ону өске кижиге сатканы дээш үндүрүг болгаш оон-даа өске төлевирлер хамааржыр.

Ынчалзажок тус чер үндүрүглериниң дыка хөйү чамдык районнар девискээринге күш чок болур.

Республика бюджединиң орулга киирип алыр кезииниң планының күүселдези улуг күженишкин болгаш хожудаашкын-биле чоруп турарын чугаалаар апаар. Сентябрь 1-де байдал-биле алырга киирип алыр ужурлуг бодунуң орулгазындан чүгле 313,9 миллион рубль кирген, азы 54,4 хуу болуп турар. Немээн өртектен үндүрүг чедир алдынмаан. Республиканың бюджединге план ёзугаар 308 млн. рубль киирип алыр тургаш, 101,9 млн. рубльди алган, азы 29 хуу. Ындыг болганындан үндүрүгнүң кызырлыры хевээр артып турар, сентябрьда база ындыг.

Шак ындыг байдалды хамыктың мурнунда бүдүрүлгениң бадып, республиканың дыка хөй бүдүрүлгелериниң саң-хөөзү баксырап, оларның төлеп шыдаар аргазы кудулааны-биле тайылбырлаар апаар. Чоннуң херегленел бараанарын (арага аймааның өртээ чокка) бүдүрери 8 айларда эрткен чылдың ол-ла үезинден 22,8 хуу кудулаан. Аъш-чем аймаанга хамаарышпас бараанарны бүдүрери 35,8 хуу баткан. Чиик үлетпүрнүң бараанарын үндүрери 34 хуу эвээжээн.

Статистиканың медээзин ёзугаар алырга, даараныылга-трикотаж фабриказы (67,4 хууга), алгы заводу (37,3 хууга) бүдүрер продукциязын эң-не хөйү-биле кудулаткан. Садыг бүдүрүлгелери, хөй ниити чемненилге черлери-биле кады үүрмектеп садар бараан саарылгазының ниити хемчээлин 49,6 хуу эвээжеткен. Чүгле үлетпүрде 38 бүдүрүлге продукциязының ниити хемчээлин кудулаткан, бо болза оларның ниити санының 60 хуузу болуп турар.

Немээн өртектен үндүрүг чедир албайн турарынга өске-даа чүүлдер салдар чедирген. Далганга, крупа кылыгларынга, сүтке, творогка, кефирге немээн өртек үндүрүүн төлээрин 28-тен 15 хуу кудулатканының уламындан бирги чартык чылда бюджетке 5,6 млн. рубль кирбээн.

Республикада акциз (ховар болгаш аар өртектиг) чыылданың кол төлекчизи пиво заводу болуп турар. Ынчалза-даа оон четпес ажылдап келгенинден 9 айларда план ёзугаар ол хевириниң төлевиринген 91,9 млн. рубльдиң киирер тургаш, 8 айларда 32,7 млн. рубльди киирген.

Пиво заводунуң бүдүрүлге программазын ёзугаар 9 айларда 110 т. дал. оон иштинде үшкү кварталда 40 т. дал водканы сайгарар турган. Херек кырында хөй санныг продукцияны бүдүрүп болур чиг эт (спирт) турган-даа болза, чүгле 40 т. дал. водканы берген. Оон-биле чергелештир мында бо чылын пиво бүдүрерин соксаткан.

Ыяштан орулга кирип келгени, багай, ол сагыш човаашкынны болдуруп турар. 9 айларда 18,5 млн. рубльди киирип алыр тургаш, чүгле 7,6 млн. рубльди алган. Ону ыяш фондузунуң өртек-үнезин улгатканы-биле херегленкчилер албайн турары-биле тайылбырлаар.

Күрүне болгаш муниципалитет өнчү-хөреңгини хууждутканындан бюджетке кирип турар орулга амдызында эвээш. Оон үшкү кварталда 7,5 млн. рубль кирери көрдүнген турган. Эрткен үеде 29,3 млн. рубльдиң объектилерин сайгарган. Оон иштинден 6,1 млн. рубльди эт-хөреңгини эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге төлээн. Бо түңден бюджеттиң орулгазынче 5,0 млн. рубльди шилчидер турган, херек кырында 1,9 млн. рубль кирген. Эт-хөреңгини эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң болгаш үндүрүг албаның талазындан контроль четпези-биле ону тайылбырлаар апаар.

Бо чылын бюджет чарыгдалдарынга чаа политиканы өөренип киирген. Оон кол утказы болза бюджеттиң чедишпезин улгаттырарын болдурбазы, бюджетти акшаландырарының социал-экономиктиг түңнелин улгаттырары, чурттакчы чоннуң социал камгалалының принциптерин бирги черге көөрү, бүдүрүлге программаларын шиитпирлээри, чурттаалга-амыдырал болгаш культура объектилериниң тудары болур.

Улус ажыл-агыйын акшаландырарынга 952,9 млн. рубльди бээри көрдүнген, эрткен чылга деңнээрге, ол 10,6 катап өскен. Оон иштинден 394,9 млн. рубльди, азы 42 хуузун өртектер болгаш төлевирлерниң хемчээли өзүп турар үеде чурттакчы чоннуң материал талазы-биле камгалаар сорулгага дүүштүр аъш-чем продуктуларының чамдык хевирлерин садып алырынга болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң чарыгдалдарын төлээринге дузаламчы кылдыр бээр.

Бирги, ийиги сорттарның «подольск» далганындан бышкырган хлебтерни чурттакчы чонга сайгарганының өртээнин ылгалын дедир эгидеринге 195 млн. рубль көрдүнген. Чыл эгезинден бээр дузаламчының (дотацияның) хемчээли улам-на өзүп турар. Тываның хлеб үлетпүрүнүң бүдүрүлгелериниң пекарняларынга бышкырган бир килограмм хлеб дээш 4 рубль 70 көпеекти бөгүн дедир эгидип турар. Тыва телкоопка 8 рубль 99 көпеекти берип турар. Республикада кээп турар чиг эттиң (далган, тараа) өртээ элээн улуг болганы-биле хлеб болгаш хлеб продуктуларының өртээ улгадыр.

Сүт өртээнге ылгалды төлээринге дузаламчы акша-хөреңгини ажыглаары база-ла ындыг чижектиг болур. Чылда бо сорулгага 46,1 млн. рубльди тускайлап берген. Бирги чартык чылда 25,3 млн. рубльди чарыгдаан, оон иштинден 10 млн. рубльди чарыгдалдарның чартык-чамдызын дуглаарын онзалап көргени-биле тускайлап берген. Чазактың доктаалы-биле ийиги чартык чылда сүттүң садар өртээн 2 рубль чедир улгаттынган, оон-биле чергелештир дедир эгидерин бюджеттен улгаттырган. Ынчалза-даа бо өртектер үезинде сүт заводтары карылгалыг болур.

Бистиң республика хлеб болгаш сүт өртээнге ам-даа күрүне дузаламчызын берип турар Россия Федерациязының хөй эвес девискээрлериниң бирээзи болуп турар. Бир эвес бистиң кожаларывыста, Москвада бир килограмм хлебтиң өртээ 12-ден 25 рубль, бир литр сүттүң 10-14 рубль болуп турда, бисте бөгүн бир хлебтиң өртээ 7 рубль, бир литр сүттүң 2,4 рубль.

Уруглар чеминге дузалаары-биле 9 млн. рубльди чарыгдаары көрдүнген. Хоорай болгаш хоорайлар кыдыынга пассажирлер аргыштырарынга үнген чарыгдалдарны дуглаарынга 37,1 млн. рубль түңнү бээр.

Чурттаалга-коммунал ажыл-агыйын акшаландырарынга чарыгдалдар дыка улгаткак. Бо сорулгага 363,3 млн. рубльди планнаан, эрткен чылга деңнээрге, 14,8 катап өскен. Оон иштинден район төптерин чаагайжыдарынга 52,1 млн. рубльди, чурттаалга фондузунуң капитал септелгезинге 14,2 млн. рубльди, чурттаалга бажыңнарынга чылыг кииреринге 118,5 млн. рубльди, коммунал ажыл-агыйының карылгазын дуглаарынга 151,4 млн. рубльди чарыглаары көрдүнген. Оон аңгыда газ ажыл-агыйын акшаландырарынга 51,3 млн. рубльди бээр.

Бистиң бюджедивис, силер билир-ле болгай силер, аажок кескү социал угланышкынныг. Баш бурунгаар санаашкыннардан алырга, социал-культура талазы-биле кылыр чүүлдерге республика бюджединден чарыгдалдар эрткен чылдыынга деңнээрге, 10 катап көвүдээр. Оларның хемчээли 3074,2 млн. рубль түңге доктааттынган, азы ниити чарыгдалдарга оларның үлүг-хуузу 54,6 хуу болур.

Кадык камгалал, өөредилге, культура, социал хандырылга албан черлеринге чарыгдалдарга ажыл төлевиринин, стипендияларның, аъш-чем нормаларының, эмнерниң, бажың иштиниң чымчак эт-херекселдериниң өртээниң өскени, электри болгаш чылыдылга дээш өскен өртектер, дериг-херекселдер ажыглалы дээш хөлези база өске-даа чүүлдер киир санаттынган. Эрткен чылдың деңнелиинге деңней көөрге, ажыл төлевиринге чарыгдалдар, бүгү-ле немелделерни болгаш өзүлделерни киир санап алырга, 5—7 катап, аъш-чемге болгаш эмнерге 15 катап өскен.

Кадык камгалал албан черлерин акшаландырарынга чарыгдалдар 1180,2 млн. рубль чедир көвүдээн, азы өзүлде 10,5 катап болган, өөредилге албан черлериниң талазы-биле оларның түңү 1576,3 млн. рубль кылдыр доктааттынган, социал хандырылга албан черлеринге — 108,9 млн. рубль, эртемге чарыгдалдар 5,6 катап өскен болгаш 4,6 млн рубль четкен.

Республикадан дашкаар дээди өөредилге черлеринге аныяк специалистер белеткээринге 7,5 млн рубль үндүртүнген. Моон мурнунда чылдарда кажан-даа ындыг чарыгдалдар турбаан.

Чурттакчы чоннуң социал камгалал фондузунче республика бюджединден, хууждулгадан киирттинген акша-хөреңгиниң 10 хуузун тускайлап бээри көрдүнүп турар.

Республика бюджединден эвээш эвес акша-хөреңги күрүнениң капитал салыышкыннарынга тускайлаттынган. Оларның үлүг-хуузу бюджеттиң хемчээлиниң 17,6 хуузу боор, ниити түңү 992,1 млн рубль болган, эрткен чылдыынга деңнээрге, өзүлде —13,1 катап. Эрткен 9 айларның планын херек кырынга шиңгээдип алганы 66,5 хуу болган. Акша-хөреңги кол кезиинде социал-культура херегленинниң тудугларынга, чурттаалга бажыңнарының тудуунга үндүртүнүп турар.

Оон аңгыда, Чазактың хүлээп ап турары хемчеглерниң түңнелинде көдээ ажыл-агыйга бо чылын немей 784,6 млн рубль күрүнениң капитал салыышкыннарын бүдүрүлгеге болгаш социал херегленделерге ажыглаар чаа тудугларны тударынче база бар объектилерни чаартырынче үндүрген. Оларның 45,3 хуузун көдээниң социал адырлар комплекизин быжыглаарынче угландырган.

Ам бо чылгы республика бюджединиң болуп болур хемчээлдериниң тайылбырлаарын чөпшээреп көрүнер. Оон төлевилели кудуку бюджеттерге дамчыдып бердинер субвенцияларны кады санап алырга, орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле 4528,4 млн рубль кылдыр тодараттынган, 1991 чылга деңнээрге, өзүлде 8 катап. Болуп болур каттыштырган республика бюджединиң хемчээлинде республика бюджединиң үлүг-хуузу 58 хуу боор турар.

Республика бюджединиң орулгалары колдуунда-ла Россияның республика бюджединден үндүртүнген акша-хөреңгиниң күзели-биле тургустунган. Республика бюджединиң ниити хемчээлинде хууда орулганың үлүг-хуузу чүгле 8,7 хуу боор турар.

Республика бюджединден тус чер бюджеттеринге 2180,2 млн. рубль түңнүг субвенцияларны үндүрүп бээри көрдүнүп турар.

Бюджет хөй кезиинде дотациялардан тургустунуп, оларны чарыгдаары аажок чурумчуттунган-даа болза, республиканың Чазаа чурттакчы чоннуң, ылаңгыя оларның акша-хөреңгиге чединмес кезектерниң социал камгалалын күштелдирерінге акша-хөреңгини тывары дээш кызымаа-биле туржуп турар. Шак ынчаар, дээди өөредилге черлериниң чедишкиннинг өөренип турар студентилеринге материалдыг дуза көргүзериниң дугайында Чазактың доктаалын ёзугаар ындыгларга 178 муң рубльди болгаш аспирантыларга 90 муң рубльди үндүрүп берген. Оларның ынай-бээр чорууруңуң орук хөлезизин чиңгедиринге 5,2 млн. рубль тускайлаттынган. Бичии болгаш элээди уругларның чайгы дыштанылгазын организацияларынга бюджеттен мурнунда көрдүнген турганынга немей 7,4 млн. рубльди үндүрген. Февраль 3-тен эгелеп социал-культура адырларын, ниити билиг школаларын, ПТУ-ларны, дээди өөредилге черлерин техникумнарны, эмнелгелерни, школа назыны четпээн уруглар албан черлерин хандырып турар ниитиниң чемненилге черлеринге неметтинген өртектерге үндүрүгнү чок болдурган. Социал камгалалга немелде чарыгдалдарның хөй кезиин бюджеттиг акша-хөреңгиниң болгаш республиканың чазааның курлавыр фондузунуң хостуг артынчылары-биле боттандыртынып турар.

Тыва Республиканың республика бюджединден, үстүнде айыттынган-на болгай, тус чер бюджеттеринге 2 млрд ажыг рубль субвенциялар үндүртүнүп турар. «Россия Федерациязының составында республикаларга, крайларга, областарга, автономнуг областарга автономнуг округтарга, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга субвенциялар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузу үндүртүнген субвенцияларны шын болгаш тускай сорулгалыг ажыглаарынга контрольду күштелдирерин негеп турар. Ында бюджет болгаш үндүрүг хоойлужудулгазының нормаларын хажыткан таварылгаларда субвенциялар үндүрүп бээрин эвээжедир, карын-даа соксадыр дээрзин айыттынган. Ынчангаш Россия Федерациязының Саң-хөө министерствозунуң Контроль-ревизия эргелелиниң ажылдакчылары үндүртүнген бюджет акша-хөреңгизин камгалалыг болгаш тускай сорулгалыг ажыглаарынга контрольду күштелдирер ужурлуглар.

Бюджетке шыңгы контроль болгаш билдилиг үндүрүг политиказы амгы үеде кажангызындан-даа артык эргежок чугула херек.

НОГАА ШЫГЖАМЫРЫ ХЕРЕК

Тес-Хем райпозунуң белеткел конторазы рынок харылзааларының негелдезин ёзугаар бодунуң ажылын эде тургузар талазы-биле чамдык ажылдарны кылып чорутган. Бир эвес шаанда ол бодунуң продукциязын бүдүрүп үндүрбейн турган болза, сөөлгү чылдарда биче бүдүрүлгелерни тургузар болгаш чонга чугула продукцияны бүдүрер дээш боттуг хемчеглерни ап келген.

Белеткел конторазының коллективи 1991 чылдың күзүнүнде эът ыштаар цехти тургускан. Оон дериг-херекселдерин бүрүнү-биле садып алгаш, эптеп-тургузарын шалыпчы ёзу-биле дооскан. Баштай-ла анаа хаван эъдин болбаазырадып кылып эгелээн. Чондан хаван эъдин килограммын-ла 40 рубль кылдыр садып алгаш, ону ыштап белеткээш, 72 рубльге садып турар. Оон аңгыда совхозтардан болгаш чондан-даа хой дүгүн садып алгаш, ону арыглап болбаазырадып эгелээн. Бо чылдың бирги чартыында барык тозан муң рубльдиң белеткел ажылын кылгаш, хөй санныг эътти, дүктү болгаш алгы-кешти хүлээп алган боор турар.

Контораның ажылдакчылары боттарының даанган ажылдарын чедиишкинниг күүседип турар. Мурнунда штат ёзугаар чеди белеткелчи турган. Ам оларның дөртүн арттыргаш, үжүн саарыкчылар кылдыр шилчиткен. Ынчаарга эът ыштап кылыр цехте үш-ле кижи ажылдап турар. Бо чылын беш тонна дүк белеткээр тургаш, ону ажыр күүседип, 6 тонна 800 килограмм чедирген. 820 алгы-кеш тывар тургаш, ону ажыр 920 кылдыр күүсеткен. Ол ышкаш демир-дес артынчыларын чыыр, аът чели хүлээп алыр ажылдарны база чорудуп турар. Тес-Хем районнуң чурттакчыларын ногаалар болгаш картофель-биле хандырарының аргазын тып, бо талазы-биле улуг ажылдарны чорудуп турар. Ону чедип алыр дээш тус-тус ажыл-агыйлар, организациялар-биле керээлерни чарган. Чижээ, Эрзин районнуң КМК-зы, Каа-Хем районнуң аңныыр-тывыш үлетпүр ажыл-агыйы-биле дугуржулганы кылган бис. Олардан 50-50 тонна капустаны болгаш картофельди сөөртүр ажыл доостур чыгаан. Районнуң уруглар садиктерин, школаларын, эмнелгелерин болгаш өске-даа херегленкчилерин ногаа болгаш картофель-биле хандырар сорулганы салган.

Коллективтиң мурнунда салдынган сорулгаларны күүседири чүгле оон бодундан хамаарышпазы билдингир. Чижээ, районда ногаа, картофель шыгжамыры болгаш соодукчу чок боор турар. Ногаа шыгжамыры бар аттыг боор турар. Ону үжен чылдарда-ла туткан дээр. Ынчангаш ол шуут үрелип, эргижирээн. Ажыглаар аргазы чок боор турар. Ногаа аймаа болгаш картофель чылдын-на хөйү-биле үрелип, сандан үнүп турары районнуң удуртукчуларынга билдингир. Ынчангаш белеткелчилерниң саналы-биле район төвүнге 100 тонна кирер ногаа шыгжамырын болгаш 100 тонна ишкир соодукчуну тудары көрдүнген. Ону район чагыргазының удуртулгазы деткип турар. Ынчалза-даа ону келир, 1993 чылда тудуп эгелээри билдинмес — акша-хөреңги тывылбайн турар.

Бо бүгү-биле чергелештир алгы эттеп, болбаазырадыр цехти тургузарын база планнаан. Ооң алгы-кешти болбаазыраткаш, тоннарны болгаш өске-даа идик-хепти даарап, бодунуң садыын дамчыштыр сайгарарын көрүп турар. Ол талазы-биле бичии дуржулга чыгдынган-даа чүве. Бистиң контораның бодунуң садыынга ыштаан эът аймаан болгаш дүк-биле орнаштыр Черногорскиден алган бараанарны садып турар. Районнуң чурттакчылары ол садыгдан аргаан хептерни, пос-таавыны, идиктерни болгаш аъш-чем продуктуларын күзелдиг-биле садып ап турар. Моон соңгаар ындыг садыгларны өске-даа черлерге ажыдары таарымчалыг.

Тес-Хем районнуң чурттакчыларын хандырар белен продукцияны улам хөйнү бүдүрер дизе, үстүнде айыткан цехти калбартып, изиг-соок суглуг болдурары чугула. Ынчангаш анаа чер иштиниң суун алыр кудукту өрүмнеп казары, чамдык тудуг ажылдарын кылыры чугула. Ол бүгүнүң чарыгдалы дөрт чүс муң акша чедип турар. Анаа тургузар дериглелер четчир. Чүгле акша-хөреңги чок боор турары хараадаңчыг. Банкыдан чээли алыры база берге, оон немелде хемчээли улуг, 83 хуу боор турар. Ынчалза-даа анаа акшаны тывары оралдажып, айтырыгны дарый шиитпирлээри чугула боор турар.

Рынок экономиказының хайыра чок чегелделеринге дүүштүр ажылдаар дизе, тывынгыр, ажыл-херекчи чорук херек болгай. Бистиң коллектив моон-даа соңгаар бар арга-курлавырларны долу ажыглаарының хемчеглерин алыр.

Сергей ЧАМЗЫРАЙ,
Тес-Хем райпозунуң белеткел конторазының начальниги.

Көдээниң кижилери

БОДУНУҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Чылдың кайы-даа үезинде экти бедик Бай-Тайганың эдээн дургаар кадар оъттуг, аржаан кара сугларлыг, делгем одарларын эргий кезипге, кодан-кодан малдар чаптыла берген оъттап чоруур. Оларны бергелерге торулбас, ажыл-ижинге сагыш-сеткилинден бердинген, эрес-кежээ малчыннар кадарып, өстүрүп турар. Ындыгларның бирээзинге «Кызыл-Даг» совхозтуң кадарчызы Багай-оол Хертекович Мижит-Доржу хамааржыр.

Ажыл-агыйның дуржулгалыг, чылдың-на эки көргүзүглерни чедип ап чоруур мурнакчы малчын деп дыңнаан боордан башка, оон бодуу-биле ужуражып чугаалажып көрбээн мен. Бо удаада оон ажыл-чорудулгазы-биле таныжар аргалыг болдум.

Чээрби дөрт чыл дургузунда совхозтуң өшкүзүн кадарып келген кижи болду. Бо үениң иштинде ниити малының баш санын өстүрер дээш кызымак ажылдааныңдан колдуунда чыл бүрүде планын күүседип келген.

Бо чылдарда чеже хире ангор анайларын совхозунга менди доруктуруп, каш килограмм үнелиг дүктү кыргып бергениниң, кайы хире орулганы кииргениниң дугайында сан-чурагайларны ол билбес.

—Бодумнуң шыдаар шаам-биле ажылдап тургаш, бердинген даалгаларны күүседип келдим, ынчангаш совхозумга эвээш эвес орулганы киирип чоруур мен деп санаар кижи мен — деп, ол чугаалаар.

Оон бодап турарынга каттышпас арга чок. Бир эвес бердинген план күүсеттинмейн баар болза, орулга кирбес болгай. Өшкү кадарчызында тодаргай сан-чурагай чок болган чүве болганда, анаа бодуун санаашкынны кылырга-ла, ажылдың түңнели кандыг болуру тодарай бээр. Малчын төрүүр 300 өшкүзүнден 255 анайны (төрүүр чүс баш өшкүден 85 анайны) менди доруктургаш, бир баштай-на 1,2 килограмм дүктү кыргып алгаш, совхозунга дужааган дийик. Бо бүгүнүң өртек-үнези эвээш эвес болуру илдең ышкажыл. Багай-оол Хертекович бо хире санныг анайны, дүктү совхозунга каш-даа катап берген. Чүгле кайы чылда дээрзин тодаргай билбес.

Өг-бүлениң херээжен ээзи мөчүүрге ажыг-шүжүгге таварышкаш, төрүүр өшкү малдаарындан шала чиик боорга, сөөлгү чылдарда ангор сергелер кадара бергенин ол чугаалады.

Оон кол сорулгазы болза эки шынарлыг хөй дүктү ажыл-агыйга бээри болуп турар. Ол белен эвес даалганы боттандырары-биле сергелерин чайын сериин, оъттуг, суггаттыг тайгаларга, күзүн хоорзуннарга семиртип ап, кыжын одар, суггадын шын таарыштырып ажаап турар. Оон түңнелинде чылдың-на сергелер кышты хүр ажар, ынчангаш шынарлыг хөй дүктү берип келген. Дуржулгалыг кадарчы бир сергеге онаапштыр 2 килограмм дүктү кыргып ап турар. Оон коданында амгы үеде 359 серге бар, оларны эки семиртип алган.

Багай-оол Хертековичиниң үре-түңнелдиг күш-ажылын совхозтуң дирекциязы бедии-биле үнелеп, каш удаа шаңнап-мактаан. 1991 чылда Москвада Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинче баар халас путёвка-биле ол шаңнаткан. Бо чылын республика Наадымынга киржип чораан.

— Малчын кижи хөй продукцияны алырда, малын кыштан хүр ажырарда, кыштаглаашкынга кончуг хынамчалыг белеткенир. Ону эки кылып алыры чүгле бодундан хамааржыр— деп, ол чугаалап орар.

Серге кадарчызының чугаалап орары чөптүг. Шынап-ла, ындыг болгай. Кышка белеткел ажылдарын боду эки кылып албас чүве болза, кым кээп ону кылып бээр боор. Ынчангаш сигенни боду белеткээр, кажаа-хоразын септээр.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.